

510
2.4.5.22
6.1.1

श. क.

॥ इति श्रीअथर्वश्रुतकदंबनिर्णयः समाप्तः ॥

र्यश्चमंशयः अत्रयानित्तुल्युतरादिप्रायश्चित्तबोधकानितानिरेतः सेकावरोहणमात्रभेदेन सकृत्सवर्णासवर्णभेदेन व्यव-
 स्थयानीति संधीभिर्विभाव्यम् इत्यनुपातकप्रायश्चित्तं अथ क्रोधादिना आत्मघातार्थं प्रवृत्तस्य प्रायश्चित्तं तत्र वसिष्ठः क्रोधादिना कृ-
 चातार्थं व-
 तैरन्यापारं कृत्वा मृत्युमप्राप्य स्वयन्निवृत्तः प्राजापत्यं कुर्यात् कतिपयव्यापारं कृत्वा निवृत्तो घृताभ्यक्तो वस्त्राच्छादितः प्राणा-
 यामत्रयं कुर्वन् गायत्री जपन् त्रिरात्रमुपवसेदिति अथात्मघातिनामश्रुपातने प्रायश्चित्तं गोभिर्विप्रैर्हते चैव तथा चैवात्मघातकेनैवा-
 श्रुपातने कोऽप्येवमद्भिः श्रेयोभिकाक्षिभिः स्यामन्यतमं विप्रयोदहेतवहेतवा प्रेतोदकक्रियां कृत्वा तप्तकच्छं समाचरेत् तच्छविकेवलं
 स्पृष्टमश्रुब्राह्मणितं यदि पूर्वोक्ते पुण्यकारी स्यादेकाहं क्षपणं स्मृतं अथ चित्तिभ्रंशयाः प्रायश्चित्तं आपस्तम्बः चित्तिभ्रंशानुयानाशिमोहा-
 द्विचलिता भवेत् प्राजापत्येन शुद्धे ततस्माद्वेद्यापेकस्मरणः एवं च शास्त्रीयमरणसंकल्पनिवृत्तानामपि बोध्यम् बहूनामेकध-
 र्मीणामिद्विचवनात् अथ रहः कृतेषु संकीर्णोपयाताक्षरायां गायत्री जपमधिकृत्य शंखः शतं जप्त्वा तु गायत्रीं सदैव पापप्रणाशिनीं तथा सह-
 स्वनं जप्त्वा तु पातकेभ्यः प्रमोचिनीं दुःशमहं जपेन सर्वकल्मषनाशिनीं लक्षं जप्त्वा तु सादेवी महापातकनाशिनीं अथासत्यभाषणशय-
 श्चित्तं तत्र सकृदसत्यभाषणे कृष्णानुस्मरणं यथा विष्णुपुराणे कृते पापेनुतापे वैयस्यपुंसः प्रजायते प्रायश्चित्तं तु तस्यैव कृष्णानु-
 स्मरणं परं कृष्णेति मद्भूलेनामयस्य वाचि प्रवर्तते भस्मीभवंति राजेंद्रमहापातककोटयः इदमेतत्परमविनान्यत्रानुष्ठानलक्षणं
 प्राप्तावाप्तैरिति सर्वैरुपनीयम् ॥ इति श्रीगोपालन्यायपंचाननभट्टाचार्यविरचितः प्रायश्चित्तकंदवर्णयः समाप्तः ॥ श्रीपौषट्

प्रा. क. २६. शुभाभेन च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं स्वस्वमग्न्युः सगोत्राया अमवर्णीया अंत्यजायाः कुमाय्या रजस्वलायाः
 शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्चेत्यभिधाय प्रायश्चित्तमाह अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुभं
 तितीर्थानुसरणेन वा अश्वमेधाद्यकरणे द्वादशवार्षिकं व्रतं तदशक्तौ अशीत्युत्तरशतप्राजापत्यानि गे अशीत्युत्तरशत
 धेनवो देयाः एतज्ज्ञानकृतेन पातके गम्यागमनव्यतिरिक्ते बोध्यम् अज्ञानतः तदद्वैतत्रपितृपत्नीं । स्थिरीनवर्णी अन्त
 जाचाप्यन्तर्मात्रा ब्राह्मणकन्यका अगम्यामाह यमः स्नुषापितृष्वसामातामर्खा मातृष्वमासुता मातुलानी स्वसाश्च श्रृंगत्वास
 यः पतेद ताश्चान्याश्च सततं नियतं परिदुर्जयेत् एतैरगम्यागमनैः सद्यः पतति वै हि जः अन्याश्चाह नारदः माता मातृष्व
 माश्च स्नुषा मातुलानी पितृष्वमापितृव्यानी मित्रपत्नी भगिनी तत्सर्वा स्नुषा दहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणा
 गिता श्रीसाध्वीवर्णी तमा चया अंत्याचांडाली अत्राज्ञानतः संपूर्णव्रतं द्वादशवार्षिकं ज्ञानतस्तु मरणमिति यथ
 थापाह पृथग्गुस्तास्कंदतिमोहाद्वै गुरुतन्येन युज्यते शिष्यस्यैकतर्तनं कृत्वा प्राणत्वागेन शुध्यति गुरुतन्यव्रतेन द्वादश
 नेत्यर्थः एतच्च मातृस्नुषादहितव्यतिरिक्तागमनं बोध्यं मात्रादिगमनस्यातिपातकत्वेन ज्ञानाज्ञानाभ्यामरणस्योक्तत्वादिति चांडा
 ल्यं न जखीणां गर्भोत्यादकस्य च प्रायश्चित्ताभावमाहापस्तंबः अंत्यजायां प्रसूतस्य प्रायश्चित्तं न विद्यते निर्वीमनं कृतं कस्य तस्य का।

यैश्च कर्तुं यन्प्रायश्चित्तं तत्पादहानिक्रमेण तृतीयसंसर्गपर्यन्तं प्रायश्चित्तं करणीयं चतुर्थस्य वचनाभावात् किंचिदित्यथा
 चांडालाणां शाने व्यासः येन दन्नाग्निनो विप्राः कृच्छ्रात्तेषां विधीयते तद्भोजिनोऽर्हकृच्छ्रात्तदन्नादाश्च पादस्तः यथा पल्लवः मु
 क्तं यैश्च प्रकीर्तनं कृच्छ्रं तेषां विधीयते तेषामपि च ये भुक्तमर्धनेषां विधीयते तथा च यो येनेति मनुवचनं संसर्गावितयपरमि
 ति ज्ञेयं इति संसर्गप्रायश्चित्तं अथानुपातिकप्रायश्चित्तनिर्णयः अत्रानुःसादृश्यार्थकः तेन महापातकसदृशमनुपातिकमि
 त्तिसंस्मृतं अनृतं च समुत्कर्षे राजगामिच्यपैशुनम् गुरोश्चालोकनिर्वहः समानि ब्रह्महत्या ब्रह्मोद्धता वेदनिंदा कोटसाक्ष्यं
 सुहृद्वधः गर्हितान्नाद्ययोजंश्चिः सुरापानसमानिषट् निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयस
 मंस्मृतं रेतःसेकः स्वयोन्यासुकुमारीष्वन्यजासुचः सख्युपुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमंस्मृतं अनृतं च समुत्कर्ष इति श्रुत्वा
 स ब्राह्मणो ह मिति वचनात्परात्कर्षकयनेन किंचिदिति भावणं चेति अनृतवचनं गुरोरलीकनिर्वन्धे भृषादोषाभिर्योगः सु
 हृद्वधः ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रवधः गर्हितान्नाद्यंश्चेन्नादिगर्हिताद्यंश्चेन्नाकादिनिःक्षेपस्यापहरणं ब्राह्मणस्वामिकनिःक्षे
 पीयहरणमिति श्रुत्वा पाणिः अनृतवचनादेर्हानतोऽत्यन्ताभ्यासं महापातकसंख्यादशवार्षिकं ब्रतम् अज्ञानतः षड्वार्षिकं रेतः
 सेकः स्वयोन्यासित्युपलक्षणं यथा विष्णुः पितृपितृव्यभातामहमातुल्यश्च शुश्रूषपुत्र्यभिगमनं गुरुद्वारसमं पितृष्वसमातृष्व

प्र. क. २५ मत्तारमवदासवणान्तमवणाननुहीनवर्णातदभिगमनस्यानुपातकत्वमिति अत्र प्रायश्चित्तमोहागिराः गुरुतल्याशि
 लांतमा मायसीं वा स्वयं विशेत् उत्कृत्य दृषणो वा पिधारयेदं जलौ स्वयं मरणाय ततः पद्माप्रवृत्तिं मुक्तं शरीरस्य वि
 मोक्षेण मुच्यते कर्मणोः शुभात् महाव्रतं चरेद्वापि दद्यात्सर्वस्वमेव वा गुर्वर्थं वा हतो युद्धे मु
 ञ्जितिकेन्द्रान् रुते मातृव्यतिरिक्तसवर्णान्तमवर्णगुरुदारगमने वा हव्यं महाव्रतं चरेद्वापि त्रिदशहत्याव्रतचतुर्विंशतिवार्तिकम
 अज्ञाः श्रवार्थिकं द्वादशवार्थिकाभिप्रायमाह शंखः रुक्मस्तेषां मृगपञ्चव्रतहा गुरुतल्यगः व्रतेनानेन शब्धतिम
 हापातत्रिः स्वमे इति गुर्वद्गनागमनप्रायश्चित्तं अथ संसर्गप्रायश्चित्तं यथामनुः यो येन पतिते नैपांसं सगे याति मान
 वव्रतं रोगोत्संसर्गविशुद्धये जाबालः संसर्गं येन संसर्गं कुर्यात्तद्वतमाचरेत् तं न नवविधपापान्वितानां मध्ये
 यमाहो भूकुर्यात् सतस्य व्रतं कुर्यादित्यर्थः व्रतं तु पादौ न यथा व्यासः यो येन संवसेद्वर्षे सोपितत्समतामियात्
 चरेत्सं वसतस्य व्रतं हि ज्ञेयं यद्यपि मरणे पादान्त्वं न संवसति तथापि मरणैकल्यिकचतुर्विंशतिवार्तिकं व्रतं पादा
 न्यमितिसंवत्सरसंसर्गयत्प्रायश्चित्तमुक्तं संवत्सरप्राप्तौ भाषाहारः कर्तव्यः यथा बृहस्पतिः पाण्मासिकेतुसंयोगे याजना
 ध्यापनादिना एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तादृमाचरेत् एवं चिरंतरमासत्रयसंसर्गप्रायश्चित्तपादद्वयाद्युहनीये एवं मूल

मोक्षस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति सनूक्ताशीतिरौक्तेकापरिमितं हेतुतदपहारणवमहापातकं न तु तन्मूत्रहेमाहरणे न्यूनसुवर्ण
 हरणे षण्णविंशन्मतं सुवर्णादल्पहरणे वत्सरः परिकीर्तितः अल्पहरणे सुवर्णद्वादशक्रमेण किंचिन्मूत्रसघ्नरक्तिकाहरण
 इत्यर्थवत्तमेव त्सरेपंचदशधेनुः स्रग्द्विगुणादिहरणे द्विवार्षिकं व्रतं एतदहोदिहरणे षाण्मासिकं बोध्यं इदमज्ञा
 तः स्रग्द्विगुणापहरणे वमिष्टुः निःकालकोष्ठताक्तो वा गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं दाहयेत्ततः पूतो भवतीति विज्ञायते
 कोष्ठकेशश्मश्रुनखलोमरहितः एतच्च ज्ञानतः अज्ञानतस्तु द्वादशवार्षिकमेव यथाशंखः अधः शायी जटाधारी पर्ण
 मूलाफलाशनः एककालं समश्नानो वर्षे तु द्वादशे गते रुक्मस्तेयी सुगपश्च ब्रह्महागुरुतल्पगः व्रतेनानेन शुध्यंति महापा
 तक्लिनस्त्वमे अत्र स्रत्रियादीनां परिषद्गुण्यादिकं नास्ति अत्राज्ञानतो द्वादशवार्षिकं ज्ञानतो मरणमिव मरणवैकल्पि
 कं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं अज्ञानतः षड्वार्षिकं इति श्रुतपाणिः भवदेतुस्तु ज्ञानतः सर्वेषां म
 रणं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा ज्ञानतो ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं स्रत्रियादीनां पादपादहानि परिषद्गुण्यानुप्रकरणाद्ब्रह्म
 हर्षविषयमित्याह इति सुवर्णस्तेयप्रकरणे अथ गुर्वेगनागमनप्रायश्चित्तं गुरुरत्रपितायथा मृतुः निषेकादीनि कर्मा
 ण्येः करोति यथाविधिः संभावयति चान्नेन सविप्रोगुरुहूच्यते निषेकादीनि गर्भाधानादिनिवृत्त्यानामातुः सपत्नीमाचा

श.क. २३. संदेयमितिर्वचनात् ज्ञानतन्मयारूपे मरणमवतत्रपादपादहान्याद्यसंभवात् सुगणमभिवेधेयं जात्याश्रय इति स्थि।
 निरिति सन् कुमारवचने पंचवर्षमध्यपि प्रायश्चित्तबोधकं ततो न्यूनतरस्यास्पतापराधानपातकमिति अंगिरोवचनम्।
 सुगणानंतरविषयं पूर्वजन्मकृतसुवर्णपहरणसुगणानयोर्त्रैरकभोजनात् क्षीणयोरपिसुवर्णचैवः कौमर्यसुगणः श्या
 वदंतक इति चिद्वादनमितयोः किंचिदवशिष्टयोरल्पप्रायश्चित्तमाहवसिष्ठः कुनखीश्यावदंतश्चर्तुश्चरेयात्तामिति।
 णः कुष्पतिः कीब्रह्महायक्ष्मीसुगणः श्यावदंतकः सुवर्णपहारी कुनखीदुश्चर्मागुरुतल्पगः इतिकुशीब्रणवान्
 सवगात्रेषुगणे नासिके इति भविष्यपुराणोक्तश्यावदंतः स्वभावतः कृष्णदंतः कुनखासंकुचितनरः चदयंसंक्षे
 पः अज्ञानतो ब्राह्मणस्य सुगणानेहादशवार्षिकं सत्रियस्य नववार्षिकं वैश्यस्य षड्वार्षिकं ज्ञानतः सर्वेषां
 विशिष्टां षिकं वा वालवृद्धस्त्रीणामर्हसं वश्रहायतदोधकवचनाभावात्प्रायश्चित्ताभावः पा
 सुवर्णपहारप्रायश्चित्ततत्र सुवर्णपहरणं महापातकं यथाहारीतः ब्रह्महत्या सुगणानं ब्राह्म
 नंसंयोः सहेति महापातकं तस्याविष्णुः ब्रह्महत्या सुगणानं ब्राह्मणसुवर्णपहरणं
 सहेति पंचमहापातकानि अत्र ब्राह्मणेति विशेषणान् क्षत्रियादिसुवर्णपहरणं नृपपात
 स्तु पंचकृष्णालका।

नथसुरापानप्रायश्चित्तं तत्रसुरामद्ययोर्भेदमाहपुलस्त्यः पानसंघादमाधूकं र्वाजूरं नालमैश्वर्यमाध्वीकं कोलटाकं
 चमैरेमैश्वर्यिकेन जं समानानि विज्ञानीयान्मद्यान्येकदशवतु द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् एकादशं वि
 धिमर्षपानेक्षत्रियाणां तत्र दोषाभावमहयाज्ञवल्क्यः कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन मद्यमेवां सुरां पीत्वा
 न दोषं प्रतिप्रद्यते अत्र विकारविशेषो मरुहेतुः सुरासुरावैमलमन्त्रानां पाप्माचमलमुच्यते तस्माद्ब्राह्मणानन्ये देशश्च
 न सुरापिबेत् इति मनूक्ता च तेन क्षत्रियवैश्ययोः पैक्षीपानेन पातित्यमितियथाहारीतः गौडीपैष्टीचमाध्वीच विज्ञे
 यात्रिविधो सुराः यथा चैकातथा सर्वा न पातव्या हि जौत्तमैः द्विजानां मध्ये उत्तमा द्विजोत्तमा ब्राह्मणा इति यावत् समासस्तु
 च्छादसः तेन वृद्धयाज्ञवल्क्येन सह न विरोधः क्षत्रियवैश्ययोः सकृदज्ञानतः सुरापाने प्राणांतिकं ब्राह्मणस्य तु माध्वी
 गौडीपैष्टीनामन्यतमपाते प्राणांतिकमाह याज्ञवल्क्यः सुरां वुधृतगोमृत्रपयसाग्नि सन्निभं सुराण्यन्यतमं पीत्वा मरणा
 न्मुह्यति नृहस्यतिः सुरापाने ज्ञानकृते न च लंतीतां विनिःक्षिपेत् सुखे तया विनिर्दग्धे मृतः शुद्धि मवाप्नुयात् अज्ञानतः
 सकृत् कृते माध्वी गौडीपैष्टीनां याते ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं यथा ब्रह्महत्याऽनुवृत्तौ रुमः चरेत्तमितदेवो भौ सुरापगुरुत
 ल्यगोमगोत्रादृषकश्चैव सुवर्णस्तेयकृन्नरः एतद्द्वादशवार्षिकं अत्र क्षत्रियवैश्ययोः पूर्वोक्तविधेः सुमक

प्रा.क. शत्रियाणां तु ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तद्वैगुण्यम् यथाङ्गिरा द्वैगुणाश्च शत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणाश्च शत्र्याणां चतुर्गुणा तु शूद्राणां पाप
 ३६ रिषदुक्ता महात्मनाम् परिषदुक्तव्रतं कुर्यात् शूद्रये पापकर्मणां अनेकब्राह्मणवधे तत्र त्वादेकमेव प्रायश्चित्तं तत्र त्वच
 समानदेशकालकर्तृत्वेनागृह्यमाणविशेषात् अधिकाङ्गेन नृनां गमिहिः प्रसंगदित्यायात् ब्रह्मवधे तत्र प्रमा
 ज्ञात शत्रियादिवधप्रायश्चित्तसिद्धिरिति सर्वे यद्यपि स्यादकामकृते तच्च द्वैगुण्यं बुद्धिपूर्वकमिति शूद्रावचनात् मरणवे
 कल्पिकत्वाद् दशवार्षिकद्वैगुण्यादपि पापक्षयो भवति तथाऽपि कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायत इति याज्ञवल्की
 यादव्यवहार्यत्वं अनुपनीतब्राह्मणवधेऽपि महापातकमर्भहंता यथावर्णमिति याज्ञवल्क्येन तत्तद्वर्णगर्भवधे तद्वर्णवा
 धप्रायश्चित्तेन स्यात्कत्वात्सुतरोततोधिकवस्त्रमस्तुत्यं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमिति श्रुत्वा पाणिः अत्र सर्वव्रतवक्षि
 रः पूर्णं विंशद्वैगुण्यं धर्मार्थरूपपाद्यतुहारे वस्त्रं पवित्राणि भाजनानि लिङ्गं यतः पञ्चैवः चतुर्
 तत्र शूद्राभेदेन दक्षिणा व्यवस्थाप्यैव शेषः कामतो ब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य मरणोचत् श्राविक
 द्वादः कं तदशतौ अशीत्युत्तरशतपयस्विनीधर्मो वेतदशतौ च चत्वारिंशत् पुः कर्णीयं च शतल
 श्रियादिकदेये दक्षिणा तु गोशतं यं वा बालस्त्री वृद्धा नामर्द्धमरणे तु तन्नास्ति तत्र वस्याया अभावात्

येथसुरापानप्रायश्चित्तं तत्रसुरामद्ययोर्भेदमाहपुलस्त्यः पानसंज्ञाश्चमाधूकंखार्जूरंनालमैश्वर्यमाध्वीकंकोलटांकं
चमैरेतन्निर्दिष्टंकेलजं समानानि विप्रानीयान्मद्यान्येवावशिष्यतु हादशंतुसुरामद्यं सर्वेषामधमंस्मृतम् एकादशविं
शमसंपानेक्षत्रियाणांतत्रदोषाभावमहयाज्ञवल्क्यः कामादपिहिगजन्योवैश्यावापिकथंचनमद्यमेघांसुरापीत्वा
नदोषं प्रतिप्रद्यते अन्नविकारविशेषोमहेतुः सुरासुरावैमलमन्त्रानां पाप्माचमलमुच्यतेतस्माद्वाह्मणानन्येदैश्वर्यश्च
नसुरापिबेत् इतिमनूक्ताच्चतेनक्षत्रियवैश्ययोः पेशीपानेनपातिन्यमितियथाहारीतः गौडीपैष्टीचमाध्वीच विज्ञे
यात्रिविधसुराः यथादैकातथासर्वानपातव्याद्विजोत्तमैः द्विजानांमध्येउत्तमाद्विजोत्तमाद्वाह्मणा इतियावत्समामस्तु
च्छादसः तेनचद्वयाज्ञवल्क्येनमहानविरोधः क्षत्रियवैश्ययोः सहदज्ञानतः सुरापानेप्राणांतिकं ब्राह्मणस्यतुमाध्वी
गौडीपैष्टीनामन्यतमपानेप्राणांतिकमाहयाज्ञवल्क्यः सुरावुगृजगोमृत्रपयसामग्निसन्निभंसेरूपेन्यतमंपीत्वामरणा
च्छुद्धिमिष्यतिवृहस्पतिः सुरापानेज्ञानरुतेनचलंतीतांविनिःक्षिपेत्सुखेनयाविनिर्दग्धमृतः शुद्धिमवाप्नुयात् अज्ञानतः
सिक्ततृतेमाध्वीगौडीपैष्टीनांयाने ब्राह्मणस्यहादशवार्षिकं यथाब्रह्महत्याऽनुवृत्तोरुमः चरतमितदेवोभोसुरापगुरुत
न्यगोमगोत्रादृषकश्चैवसुवर्णीस्तेयकृन्नरः गतद्रहाद्रशवापिकं अत्रक्षत्रियवैश्ययोः पक्षपादहानिःपूर्वाक्तविधेर्नभक

प्रा.क. सत्रियाणां तु ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तद्वैगुण्यम् यथाङ्गैः गुणैः सत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणां सत्ता चतुर्गुणा तु शूद्राणां पाप
२६ रिषदुक्तामहात्मनाम् परिषदुक्तव्रतं कुर्यात् शूद्रये पापकर्मणां अनेकब्राह्मणवधे तत्र त्वादेकमेव प्रायश्चित्तं तत्र त्वच
सिमानदेशकालकर्तृत्वेना गृह्यमाणविशेषात् अधिकङ्गेन न्यूनांगमिहिः प्रसंगद्वित्यायात् ब्रह्मवधे तत्र त्वच
ज्ञात सत्रियादिवधप्रायश्चित्तसिद्धिरिति सर्वे यद्यपि स्यादकामकृते तच्च द्वैगुण्यं बुद्धिपूर्वकमिति साङ्ख्यैरावचनात् मरणवे
कल्पिकत्वाद् दशवार्षिकद्वैगुण्यादपि पापक्षयो भवति तथाऽपि कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायत इति याज्ञवल्की
यादव्यवहार्यत्वेन अनुपनीत ब्राह्मणवधेऽपि महापातकमर्भहंता यथावर्गमिति याज्ञवल्क्येन तत्तद्वर्णगर्भवधे तद्वर्णवा
धप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्पुनरांततोधिकव्यसस्तु त्वं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमिति श्रुत्याणिः अत्र सर्वव्रतवशि
रः प्रायश्चित्तविशेषेऽपि धर्मार्थरूपपाद्यतुहारे वस्त्वपि वित्राणि भाजनानि विंशत्यतः पञ्चैव
तत्र शूद्राणां त्रैगुण्येन दक्षिणा व्यवस्थाप्यैव शेषः कामतो ब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य मरणोच्च
हादः कं तदशतौ अशीत्युत्तरशतपयस्वितीये मुनिवे तदशतौ च चत्वारिंशत् पुं
श्रियादिकदेवदक्षिणा तु गोशतं त्वं वा बालस्त्री द्वेहानामर्द्धमरणे तु तत्रास्ति तत्र वस्याया अभावात्

उत्तरका र्षोपणसहस्रं स्यात् गोसहस्रमृत्यं सार्द्धद्वयाधिकं षष्ठ्युत्तरका र्षोपणसहस्रं स्यात् अतः षष्ठिधेनुशतत्रयमृत्यु
 सार्द्धसप्तदशकार्षोपणाधिकं स्यादिति श्रुत्वा पाणिः न चानुगोत्रैः पश्यमाकलय्य द्वादशवार्षिकमहाव्रते धेनुमृत्यु किंचिन्मूनका
 र्षोपणत्रयंगोमृत्युसप्तदशपणादितिलिखितं तदत्र निष्पायकं सुधीभिर्विभाव्यम् अथ ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं तत्र ज्ञानतो ब्रह्म
 वधे सर्ववर्णानां मरणमेव प्रायश्चित्तमयथा मनुः लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः प्राप्ते दात्मानमग्नौ वा सृष्टिं वा
 रवाकुशिराः लक्ष्यमित्यनेन मृतः शूद्रश्च जीवन्नपिशुध्यतीति मृत्तुं संग्रामे वा हतोलक्ष्मीभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् मृतकल्पः प्र
 हतौ जीवन्नपिशुध्यति इति याज्ञवल्कीयात् विदुषां पातकशोधनार्थमयं लक्ष्मीभूत इति विजानताम् अज्ञानकृते तु भैक्ष्य
 मात्मशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुवचनात् शवशिरःविह्वलसहितं द्वादशवार्षिकं व्रतं कार्यम् अश्वमेधगोसवामि
 जिहिष्वजिदग्निशोमादियागकरणं तथा क्रयजुः सामाथर्वणे चैकतरपठनम् तथा ब्रह्मचर्यपूर्वकमेतुवंधदर्शनम् तथा
 वेदविदे सर्वस्वदानम् तथा जीवनं कालव्यापकधनदानं प्रायश्चित्तम् १० यथा मनुः यजेत वाश्वमेधेन स्वजिता गोसवेन वा
 अभिजिहिष्वजिज्ञांवा त्रिष्टुताग्निष्टुता पिवा जपेद्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजे त्व ब्रह्महत्यापनोदाये मितभुक् संया
 तं त्रियः सर्वस्ववा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदं हविष्यं भुञ्जानुसरेत्यतिस्नोतः संवत्सरी

यद्रव्यसाम्येहर्तृगुणदोषाद्यपेक्षया उत्कृष्टापक्षद्रव्यापहरणवैषम्यदोषः समर्थनीय इति तत्तत्पाणिः अथातिपातः
 यश्चित्तं तत्रातिपातकानां ज्ञानतोऽज्ञानतश्चापि प्रवेशमेव प्रायश्चित्तं यथाह विष्णुः मातृगमनं दुहितृगमनं
 प्रतिपातकानि तन्किंनस्वते प्रविशेयुर्हताशनमनस्यन्यानिः कृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचनेति ज्ञानतश्चेत्यर्थः
 अथ महापातकानामन्यप्रायश्चित्तानि अत्र शंखः नि त्रिपवणस्त्राया कृत्वा पर्णकुर्यान् वने अधः शयी स्रग्ध्रं पणमूलफलानां
 नः ग्रामं विशन्तु भिक्षार्थं स्वकर्मपुरिकीर्तेयनृगककालननुभुञ्जानो वर्षे च द्वादशे गते रुक्मस्तेषां मुगपश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः
 ब्रतेनानेन शुभ्यंति महापातकिनस्त्वमेयथा गिराः षड्विंशत्येकैश्चार्च्य ब्रह्महा पूयते नर इति द्वादशवार्षिकमहापातशीति
 शतं प्राजापत्यानि मांशीतिपयस्विधेनुशतं तन्मृत्यानि चत्वारिंशत्पुगणाधिकपंचशतं कार्षापणावाचत्वा
 शीतिधेनुशतदानं कथं प्रवेति चेत्तु यतो हि रसाज्ञानकृते ब्रह्मवधे गते नृद्वादशे वर्षे ब्रह्महा पूयते नर इत्यभि
 हेगुण्यं चतुर्विंशतिवार्षिकेव कथं व्यगवामहंमे विधिवहिर्मेभ्यः प्रतिपादयेत् ब्रह्महानि प्रमुच्येत सर्वपापेभ्यः अवच
 हस्त्रदानयोर्मृत्युन तुल्यत्वाभिधानार्थं तेन धेनुमृत्युसंपादकपट्टिकाद्वयाधिककाकिणीत्रयमृतपुराणत्रयं गते नैतद्भवान्
 गन्धयापयस्विधेनुमृत्युसंपादकपट्टिकाद्वयाधिककाकिणीत्रयमृतपुराणत्रयं गते नैतद्भवान्

अत्र तत्र विष्णुः पवनानां गोप्यवर्जं सृतावगच्छत्तपन्नां त्रिरात्रमुपवसेत् अत्र चतुर्विंशतिपणाः अथ रजस्वलागमनप्रायश्चित्तं
अत्र याज्ञवल्क्यः त्रिरात्रांते घृतं प्राश्य गत्वा दक्षांशुचिर्भवेत् त्रिरात्राशक्तौ चतुर्विंशतिपणा देया एतदकामतः सकृद्गमने अ
भ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिः श्राद्धदिने मैथुने दिनमेकमभोक्तव्यमिति यथायमः वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे स्नातक
व्रतलोपैश्च दिनमेकं भोजनं स्नातको गृहस्थः अथ पितृवस्त्रादिमुतापरिणयनप्रायश्चित्तं यथासुमंतुः पितृष्वसुतां मा
सुसुतां मातृसुगोत्रोसमानार्षेयं विवाह्य चांद्रायणं चरेत् परित्यज्य चैनां विभ्रयादिति मातृसुगोत्रां मातामहस्य सप्तपुरुषानया
वदिति श्रुत्वा पाणिः अथ पतितप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं गृहस्थतिः पतितानां गृहं गत्वा भुत्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्वीत चांद्रा
यणमथापि वा अत्र ज्ञानाभ्यासे मासोपवासः सकृत् ज्ञाने तु चांद्रायणं सकृदज्ञाने चांद्रायणार्द्धमिति मासोपवासे पंचदशधे
नवः संवत्सरेण मासाशी पृथक्तेनात्र संशयः इत्यंगिरोवचनेन द्वादशवार्षिकस्य व्रतस्य संवत्सरमासोपवासेन सह विकल्पितत्वा
न अथ मणिमुक्तादिस्तेयप्रायश्चित्तं तत्र मनुः मणिमुक्ताप्रवालस्य सर्वस्याश्रमस्य च अयस्कं सोपुल्लोनां च द्वादशाहकणान्न
क्तकणान्नताकणभक्षणं अत्र षडपवासाः जावालः रजताश्वगोभृकन्यानां सकृद्वरणं चांद्रायणं एतच्चापहृतद्रव्यदानपूर्वकं
कर्तव्यं यथाविष्णुः दत्त्वे वा पहतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः प्रायश्चित्तं ततः कपीत्कल्मषस्याप्यनर्त्ये अत्र सकृदभ्यासकालदे

श. क.
२४

पाने प्रायश्चित्तं सकृदज्ञानात्पानत उपवसेदित्यनुक्तौ अनिर्दृशयागोः क्षीरमौष्ट्रमेकशर्पांत्येऽपि आविकं संधिनीशीः ववत्सा।
याश्च गोः पयः आरण्णनां च सर्वासां मृगानां महिषी विना क्षीराण्येतान्यपेयानि द्विजातीनां सदैव हि शंखः सन्निभो द्विजानीनां क्षी-
रमपयमजम् । गो गमन प्रायश्चित्तं तत्र विष्णुः गो व्रतं गो गमने च गो व्रतं शुद्धस्वामि गो वंशोऽतः तत्र धेनु चतुष्टयं इ-
दं सकृदज्ञानेऽपि शंखः मोष्वपरिकीर्णो संबत्सरं प्राजापत्यं चरेत् तत्र त्रिंशद्देनवः अत्यं ताभ्यां ते गौतमः गवि च गुरुतस्य
समं गुरुतस्तस्य सममिति द्वादशवार्षिकं अशीत्युत्तरशतं धेनवो वा निरंतरं संबत्सराभ्यां सेमरणांति कमिति शूलपाणिः वसु-
तोदिनाभ्यां सवमरणमिति द्रष्टव्यं अथ परिवेदनादि प्रायश्चित्तं तत्र हारीतः ज्येष्ठे निर्विण्णे कनीयान्यपरिवेत्ताभ्यां पतिपरिवि-
त्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिवेदनीया दाता परिकर्तृया जकस्ते सर्वे पतिताः संबत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण च तत्र त्रिं-
शद्देनवः इदं तु ज्येष्ठमुद्दिश्य कन्यात्यागानंतरमिति अथ ब्राह्मण प्रायश्चित्तं तत्र विष्णुः येषां द्विजानां सा वि-
विधिताश्चारपित्वा त्रीन कृच्छ्रान्यथा विधुपनापयेत् तत्र धेनु त्रयं एतत्पि ब्रह्मा तुरहितस्य निः स्वजनस्य सा।
आलस्यादनवधानाः सा वित्री पातेशंखनिखितौ ब्राह्मणं द्रायणं कुर्यात् गो प्रदानं चेति ब्राह्मणं च पंचदशवर्षीत्य-
श्रयमः पतितायस्य सा वित्री दशवर्षाणि पंचच प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां प्रोवाचवदत्ता वरः अथ क्रतौ भार्या नधिगमन प्राय-

न
२४

मतां ज्ञानतः सहृद्भोजनेहैगुण्यमिति अथविडालाद्युच्छिष्टभक्षणं प्रायश्चित्तं तत्र मनुः विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्धाः
श्वनकुलस्य च केशकीटावपन्नं च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चलापी तस्यैव वर्तः तां च पीत्वा दिनमेकमपि वाहनीयं र
दमज्ञानतः ज्ञानात्तु त्रिरात्रं यथाशंस्वः दूषितं केशकीटैश्च मार्जारैर्मृषकैस्तथामक्षिकादंशकैश्चैव त्रिरात्रं तु व्रतं चरेत् क
मत्र समूलं व्रतं गोमूत्रपावकेन तदशक्तौ सार्द्धं पणा देयाः सहृद्भोजनविषयमेतत् अथ विष्णुमूत्रादिदूषितकृपादिजलपानेना
यश्चित्तं कूपे विष्णुमूत्रसंयुक्ते पीत्वा तोयं हि ज्ञानतमः त्रिरात्रेण विशुध्येत् कुंभे सांतपनं स्मृतं इदमज्ञानतः ज्ञानात्तु द्वैगुण्यमिति
सांतपनमाह ब्रह्मपुराणे प्रथमे दनिना श्रीयाद्वोमूत्राशीततः परंतृतीये गोमयाशीस्याच्चतुर्थे क्षीरपो भवेत् पंचमेदधिभुक् चैव
घृतपेषे पिवेत्ततः कुशोदकं सप्तमे तु रुक्मसांतपनो विधिं अत्र घेनुद्वयमिति श्लपाणिः अथ भक्ष्यपंचनस्वशवदूषितजलपाने
आपस्ववः अंतस्थितेषु क्लिन्नेषु सर्वपंचनविषु च पिवेदपेयकूपेषु षड्रात्रेण विशुध्यति अक्लिन्नेषु त्रिरात्रं स्याच्छूद्राणां दिनमेव
चतुर्गतां च मनुष्ये तश्च शवविषयम् यथा देवलः क्लिन्ने भिन्ने शवे चैव तत्र स्थेयदपः पिवेत् पराकेण विशुद्धिः स्याद्वाह्येणां च
भोजनान्न भक्ष्यताभ्यामेतदुहारीतः क्लिन्ने भिन्ने शवे चैव तत्र स्थेयदित्येव तत्पिबेत् शुभ्ये चांदायुगं कुर्यात्तत्र कृच्छ्रमथ पिवाक्लि
न्नो भिन्नः शवश्चैव तत्र स्थेयदिदृश्यते पयः पिवेत् त्रिरात्रं तु मानुषे हि गुणं स्मृतं यतः तज्ज्ञानतः देवस्याने ज्ञानतोर्दं मथापेयं

भा.क.
२३

पनमेखलादौभैक्ष्यचर्योव्रतानिचनिवर्ततेहिजातीनांपुनः संस्कारकर्मणि अत्रस्वाध्यायोद्यपेक्षापिनास्तीत्यमः वि
प्रस्यशत्रियस्यापि... आदुतरायणेदक्षायणेविशंकार्यानानध्यायेनसंक्रमे अनध्यायेपिकर्षीतयस्यने... त्तकंभवेत्अ
पिनादक्षिण्युणहृ... योः समुच्चयः मन्त्रमासादिदोषोप्यत्रनास्तिनैमित्तिकत्वात्नैमित्तिकानिक... णेतिपतेतिपदाय
दानदातदैवकोर्याणिनकालंतुविधीयते अथाभोज्यान्नाब्राह्मणास्तत्रवृहस्पतिः नटनर्तकतक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत
गोंडिकामेंडिकाः षंडाः अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः कर्मकराश्चक्रिणश्चमृतकाद्योषकास्तथाचक्रोपजीविनश्चैवकैवर्तीतक्षका
स्तथाभोजोपजीविनश्चैवशूद्राध्यापकयाजकाः चित्रोपजीविशिर्षीचवाहुंषिर्ब्रह्मविक्रयीवृथाश्रमीवृथाट... यमाणा
चभेदकः पुण्योविक्रयकोपश्चयोनि संकरजातयः वंशोपजीविकुंडाशीपरिवित्तिस्तुवीरहाभिपजोगरदश्चै...
वचकर्मस्वतेषुयोमोहाद्ब्राह्मणोवर्ततेमदा प्रायश्चित्तेत्यनाचीर्णेपरिहायोभवेत्सतांतेषांतुब्राह्मणोभुक्त्वा...
ग्रहं प्राजापत्येनशुष्येतततः पापान्नसंशयः एतदज्ञानतः अज्ञानतस्त्यहं तथाचमनुः भुक्त्वातो न्यतमस्यान्वसम...
पणं त्यहं सत्याभुक्त्वाचरेत्तच्छृंगे तोविण्मूत्रमेवचेति कारिकावाधोवारहानशान्निः कलविंकादिभक्षणेत्यहोपवासमाह वि
ष्णुः कलविंकहं समंदूकचक्रवाकरज्जुवानमारमदात्पृष्ठशुकमारिकाकोकिलखंजनाशनेत्रिगत्रमुपवसेदिदिदमज्ञा

यगोमांसमक्षणे प्रायश्चित्तं सुमेतुः गोमांसमक्षणे प्राजापत्यं चरेदिति इदमज्ञानतः सकृद्विषयं ज्ञानतो द्वैगुण्यं ज्ञानाभ्या
 मेपराशरः अगम्यागमने चैव सद्यगोमांसमक्षणे शुद्धे चांद्रायणं कुर्यान्न दीगत्वा समुद्रगं अनडुत्सहितां गां च दद्यादि प्राय
 दक्षिणामिति गामश्वं कुंजरोष्ठौ च सर्वपंचनखं तथा क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरव्रतं तथा भुक्तेत्यर्थः एतच्चित्तं
 कात्वाभ्यामे पंचनखं शशकादिपंचनखभिर्न संवत्सरव्रते पंचदशधनवः एतस्य प्रायश्चित्तस्यांते पुनरुपनयनमाह विष्णुः
 ग्राम्यं कुकुटं नरगोमांसमक्षणे च संवत्सरेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तांते पुनः संस्कारं कुर्यादिति अथ मूत्रपुरीषादिभक्षणे प्राय
 श्चित्तं हृदयमिति अमेध्यानामपेयानामभक्ष्यस्य च भक्षणे रेतो मूत्रपुरीषाणां शुद्धे चांद्रायणं चरेत् अज्ञाने तु गौतमः मूत्रपुरीषे
 तमां प्राशने तप्तकृच्छ्रमिति उभयत्र पुनः संस्कारः यथा याज्ञवल्क्यः अज्ञानात्तु सुगं पीत्वा रेतो विष्णुमूत्रमेव च पुनः संस्कारमर्ह
 न्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः यत्तु विष्णुमूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् इत्यापस्तंबवचनम् तद्वत्प्राजापत्यं विषयमिति श
 लपाणिः ऋषेः कोदशवर्षीयवात्नविषयमिति स्मार्ताः सत्रियादीनां पादपादहानिः याज्ञवल्क्यः पलांष्टं विड्गहं च छत्राकं प्रा
 मकुकुटं तसु नंगृजनं चैव भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् एतदज्ञानतः ज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रमिति शलपाणिः एषु प्रायश्चित्तांते पुनः
 संस्कारं कुर्यादिति विष्णुवचनात् पुनः संस्कारः संस्कारकरणे चांद्रायणमिति शलपाणिः उभयत्र न करणे विशेषयति मनुः

प्रा- ॥ मभिगच्छेत्तदाशरपत्रे वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्राश्येत् ब्राह्मण्यां पूर्ववत् वैश्यश्च ब्राह्मणी मभिगच्छेत्तदा तलोहितः ॥
 २॥ त्वाग्नौ प्राश्येत् ब्राह्मण्यां पूर्ववत् एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रो राजन्यवैश्ययोर्गमने महापथमिति महापथागमने कथं चेतरेज
 मार्गेण पुनरुक्तं ये निःसारयेदित्यर्थः यत इदं ज्ञानतः अज्ञानतः शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने द्वादशवार्षिकं क्षत्रियगमने पादोनवा
 र्षिकं वैश्यागमने षड्वार्षिकं यथा प्रचेताः शूद्रस्य ब्राह्मणीमोहात् गच्छतः शुद्धिमिच्छतः पूर्वमेव व्रतं देयं भूताय स्यादित्यस्य
 दहान्याऽन्यवर्णसु गच्छतः सार्ववर्णिकं प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमने क्रमात् अत्रायं संक्षेपः अज्ञानतः शूद्रस्य ब्राह्म
 णीगमने द्वादशवार्षिकं वैश्यागमने षड्वार्षिकं अज्ञानत इति सर्वत्रान्वयः कर्तव्यं वैश्यस्य ब्राह्मणीगमने प्रायश्चित्तं न व वा
 र्षिकं क्षत्रियागमने षड्वार्षिकं क्षत्रियस्य ब्राह्मणीगमने षड्वार्षिकमिति यत्तु शंखवचनं प्रातिलोम्येव धः ए
 दि कर्तव्यं तद्यथोक्ते मरणान्तिक प्रायश्चित्तानां चरणे प्रसक्तिनिवारणार्थं पुरुषस्य वधं स्त्रीणां नामादिकते
 धातिन तु प्रायश्चित्तं यमः क्रोधान्मोहाददन्भार्यामातरं भगिनीमपि प्राजापत्यव्रतं कुर्यात्सर्ववर्णेष्वयं विधिः स्यात्
 हेमत्स्य स्मृतं क्रोधाद्यदि यजेद्भार्यावयस्यां च गुणान्वितां ऋषिचांद्रायणं कृत्वा पुनः सग्रहमादिशेत् ऋषिचांद्रायणमाह
 श्रीं स्त्रीनृगिं जनममश्रीयान्नियतात्मा ददुव्रतः हविष्यान्नस्य वैसांसं ऋषिचांद्रायणं स्मृतं ऋषिचांद्रायणे धेनुचतुष्टयं अ

हीनेकार्यमिति वचनार्थः तेन ब्राह्मणस्य श्रिया गमने द्विवार्षिकं पादहीनं सार्द्धवार्षिकं व्रतं वैश्या गमने वार्षिकं पादद्वयहीनं
 नृपारामासिकं व्रतं विशिष्टशूद्रा गमने प्येवं अधमशूद्रा गमने पाण्ड्यासिकं पादत्रयहीनं सार्द्धमासिकं व्रतमिति वर्षाणीत्यनु-
 वृत्तौ पुरुषानां व्यभिचरितसवर्णाङ्गत्वेत्यनुवृत्तौ च यमः द्वे परभार्यासु त्रीणि श्रोत्रियपत्नीषु एतत्कामतः सकृद्गमने भूम्या
 सेत्वा पञ्चवः सवर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पतनीत्युपदिशति अभ्यासे द्विपादः अत्यन्ताभ्यासे त्रिपादश्चतुर्थमे-
 वमिति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः अर्द्धमज्ञानतः अत्यन्तनिर्गुणब्राह्मणपत्न्यभिगमने ब्राह्मणस्य वार्षिकं प्रायश्चित्तमाह बोधाय-
 नः पुंसां ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यं शूद्रं कटाग्निना दहेदिति स्वभर्तृव्यतिरिक्तसवर्णे किंपुरुषगामिन्यामभिगंतुः सवर्ण-
 स्य पूर्वोक्तप्रायश्चित्तहानिः एवं पुरुषद्वयगामिन्यां द्विपादहानिः एवं पुरुषत्रयगामिन्यां त्रिपादहानिः तेन पुरुषचतुष्टयगा-
 मिन्यां चैरिण्यां ब्राह्मण्यां शंखेनान्यत्रायश्चित्तमुक्तं न द्विवार्षिकं व्रतमिति यथा शंखः ब्राह्मण्यां चैरिण्यामवकीर्य चतुष्टयगा-
 म्यष्टनमात्रं दद्यात् अत्रैकपुरुषव्यभिचरितसवर्णस्यादिगमने पादपादहास इत्यर्थं क्वं पूर्वाक्ता पञ्चवचनमिति भवदेवः
 अथ शूद्रादीनां प्रतिलोमेऽगमनप्रायश्चित्तं तत्र वसिष्ठः शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीङ्ग-च्छेत्तदा वीणादलेर्वष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रक्षि-
 पित्वा ब्राह्मणीं शिरसि वपनं कृत्वा सार्षिष्वाभ्यक्तान् ग्रावरमाणेषु महापथं नयेत् तत्कृतं पूता भवेतीति विज्ञायते राजन् अर्द्धमास

नामं स्पृष्टुमवचनं नृच्छिष्टं शूद्रस्पर्शोऽच्छिष्टं ब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तत्रिवेकः दूहपुण्ये उच्छिष्टेन तु विप्रेष्य वि
 ः स्पृष्टुं तादृशः उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एवं विशुद्ध्यतः इति शूद्रोच्छिष्टं भक्षणं प्रायश्चित्तं अथ शूद्रोदककृ
 गनादि प्रायश्चित्तं स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणं शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतेः एतत्करणे वेदोदिता
 नाने त्पानां कर्मणाम् ति क्रमे स्नातकव्रतलोपे च दिनमेकमभोजनं अत्र दिनमेकमभोजनमिति मनुवचनादेकोपवासः
 अथ यज्ञोपवीतरहितकृतमभोजनं प्रायश्चित्तं विना यज्ञोपवीतेन भुंक्ते च ब्राह्मणो यदि स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा पंचगव्येन शुद्ध्य
 ति अथोपवीतच्छेदप्रायश्चित्तं स्मृतिसागरे आपस्तंबः ब्राह्मणेन यदा दैवाच्छिन्नं यज्ञोपवीतकं मनस्तापेन शुद्धिः स्यादा
 पस्तंबो ब्रवीन्मुनिः प्राणायामत्रयं कृत्वा निराहारः क्षिपेद्दिनं बृहन्मनुः उपवीतं ब्राह्मणस्य च्छिन्नं शूद्रेण कामतः अन्यदा दा
 यमंत्रेण जपन्नुपवसेद्दिनं मंत्रानादेशे गायत्रीं विचरति निर्दिष्टं शतमिति वचनात्तथा च शताहृता गायत्रीं जप्त्वा पदमे
 दित्यर्थः बृहस्पतिः शूद्रेण तु यदाच्छिन्नमुपवीतं द्विजन्मनः दंडं त्रिंशत्यणं दत्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति भथानुलोमेन ब्राह्म
 णादीनां परस्त्रीगमनं प्रायश्चित्तं शंखः ब्राह्मणेन गुणहीनशूद्रामकृद्गमने सार्द्धमासिकव्रतं करणीयं यथाह प्रचेताः आ
 नुलोम्येन विहितं च एवरोपितमिति कच्छं महाव्रतं तत्र मजातीयगमने यदुक्तं तदुक्तमेवाधमायां गमने पादपाद

पत्यं समाचरेत् अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा प्राजापत्यं ज्ञानेऽज्ञानतोर्द्वि अर्द्धोच्छिष्टे येनाद्यग्रासः आस्यनिः
 क्षिप्तो न निर्गीर्णः पानादौ शवादिस्पर्शप्रायश्चित्तमाह दशः पाने मेथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः संस्पर्शे यदि गच्छेत्तु शवो
 दक्षांत्यजेः सप्तदिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे च दिनद्वयं दिनत्रयं मेथुने तु पाने दद्याच्चतुष्टयं अत्रायं संक्षेपः शौण्डिककापालि
 कात्पुनर्दानं मरुदज्ञानतो न्नभोजने धेनुद्वयं कान्नभोजने धेनुरेका आमान्नभोजने धेनुमूल्यार्द्धं उच्छिष्टान्नभोजने प्राधान
 धेनुचतुष्टयं स्मृत्यन्नभोजने सर्वत्र पादः पीतावशेषजन्यपाने कार्षीपणद्वयमिति भाण्डस्य जलपाने तु कार्षीपणैकः खानित
 जलपाने च कार्षीपणार्द्धं अभिगमने चांद्रापणं अज्ञानतः सक्तद्रुतोच्छिष्टस्पर्शे धेनुमूल्यार्द्धं अर्द्धोच्छिष्टस्यांत्यजस्य स्पर्श
 आमान्नाशने च तथा दः मूत्रोच्छिष्टे कार्षीपणार्द्धं पुरीषोच्छिष्टे च कार्षीपणैकं मेथुनोच्छिष्टे च कार्षीपणं पानोच्छिष्टे च कार्षी
 पणद्वयमिति ज्ञानतः सर्वत्र द्वैगुण्यं अभ्यासादावावृत्यादिकं सर्वत्र करणीयं सर्वत्र क्षत्रियादीनां पादपादहानिः सर्वत्र स्त्री
 बाले वृद्धाक्षो मर्द इति शौण्डिकात्पुनर्दानमक्षणादिप्रायश्चित्तनिर्णयः संपूर्णः अज्ञानात्सक्तच्छिष्टोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रा
 भोजनं यथापस्तवः अज्ञानाय स्तुभं जीतशर्द्राच्छिष्टं द्विजोत्तमः त्रिरात्रोषितो भूत्वा पंचरात्रे न शूद्रातिज्ञाने तु द्वैगुण्यमि
 ति त्रिरात्रोपवासे मार्द्धकार्षीपणान्नभ्यं काचनं ब्रह्मपुसणं उच्छिष्टेन तु शर्द्रेण विप्रः स्मृतो दशः उपवासेन शूद्रः स्याच्छु

११ - न शुद्ध्यति सकृत्पानविषयमेतत् ज्ञानेतु द्वैगुण्ये अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिः । पामस्य न तोभाण्डस्योदकपाने पराशरः
 २ - स्थितमभोज्यानामापोदधिपयः पिवेत ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः । कूर्चोपवासे नृदिजातीनां तु नि
 शूद्रस्य तु पवासे न दद्यादानं च शक्तिः चतुर्दश्यामभोजनं परदिने पंचगव्यमात्रभोजनं ब्रह्मकूर्चं ह्येह साध्यं तदश
 णत्तभ्यं कोचनदानम् । अस्य जत्वनितकृपादिषु सकृत्स्नानाद्याचरणे तु अंत्यजैः खनिताः कृपास्तडागानितथैव च
 त्वात्वाचर्षात्वाचपंचगव्येन शुद्ध्यति पंचगव्यपानमुपवासपूर्वकं व्रतरूपत्वात् इदमज्ञानतः ज्ञानेतु द्वैगुण्यमिति अं
 तादिस्त्रीसंरुद्धमने ज्ञानतश्चाद्रायणं ज्ञानतस्तु द्वैगुण्यं तदाह संवर्तः न शैलूषिकी चैव रजकीं वेणुजीविकां गत्वा चा
 कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीं कामतस्तु यदा गच्छेच्चरेच्चंद्रायणद्वयम् । नद्याद्युपलक्षणं शोडिकादिस्त्रीणामपि परिग्र
 हं किं बहूनामिति वचनात् । अज्ञानाच्चतुर्विंशतिवाराभिगमने पातित्यज्ञानाद्वादशवाराभिगमने इति यत्तु कापा
 म्निकान्नभोक्तृणां तेन शरीरगामिनां तथैव ज्ञानाद्द्विच्छाब्दमुद्दिष्टमज्ञानादं दवद्वयमित्यापसंवचनं तदभिगमने ज्ञानाज्ञाना
 भ्यामभ्यासविषयं अष्टधा भोजनविषयं चतुश्छाब्दे त्रिंशद्देनवः चाद्रायणद्वये पंचदशधेनवः भुक्तोच्छिष्टेनांत्यजस्य शर्णे
 प्राजापत्यं प्रायश्चित्तं करणीयं । अर्होच्छिष्टमात्राशनयोः प्राजापत्यपादः करणीयः आपस्तंबः भुक्तोच्छिष्टोऽंत्यजैः स्पृष्टः प्राजा

एम
 ३०

व्रती भवेत् व्रतीयावकेन तदशतौ धेनुद्वयम् आमन्त्रभक्षणे तु सार्द्धकार्षापणैकलभ्यं कौचनम् यथायमः श्वपचो शौंडिका
 नां च चैलनिर्णेजकस्य च रजकस्य नृशंसस्य चोपपत्तिर्गृहे भुक्त्वा चान्न तमस्यान्नममत्याक्षपणं त्र्यहं एवं च पादभा
 माशने तथेत्यापस्वीयेन सहैकवाक् संगच्छन्त इति रजको वस्त्रं जनकृत् नृशंसो घातकः अत्र मनुना शौंडिकाद्यं
 जातीनां तुल्यप्रायश्चित्तविधानात् आमन्त्रे सर्वेषां तुल्यप्रायश्चित्ते बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते सर्वेषामेव त
 लुर्यादेकरूपाहिते स्मृता तथा च शौंडिकपदं कापालिकां त्यजोपलक्षणं अंत्यजानादयमः रजकश्चर्मकारश्च न दोवरुड
 एव च केवर्त्तमेदमित्त्वाश्च सप्तैते अंत्यजा स्मृता इति तेनेतेषामज्ञानतः सकृदन्नभोजने धेनुद्वयम् आमन्त्रे सार्द्धकार्षा
 पणैः प्रज्ञानेद्देगुण्यं अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिरिति यत्पुनर्निरदेनां त्यजानभिधाय भुक्त्वा चैषां स्त्रियोगत्वापीत्वापः प्रति
 गृह्य च कृच्छ्राद्धमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयमभिहितं तदष्टवारभोजनविषयं कृच्छ्राब्दे त्रिंशद्देनवः चांश्रायणद्वयेप
 च दशधेनवः अंत्यजानां ज्ञानतः सकृदुच्छिष्टभोजने नृशनाः अंत्यजानां भुक्तशेषस्तु भुक्षितो यैर्हि जातिभिः चांद्रकृच्छ्रं
 तदर्थं च क्रमात्तेषां विशेषनम् कृच्छ्रं तत्र कृच्छ्राद्धं तत्र कृच्छ्राद्धं शुष्कान्ने सिद्धान्नादहं मृशान्नभोजने पाद इति शौण्डि
 कापालिकां त्यजपीतसंबन्धिजलपानं त्वापस्त्वः अज्ञानात्पिबेत्तां यंब्राह्मणो त्यस्य जातिभिः त्रिगन्धोपाधितो भृत्यापंचग

प्रा- चतुष्टयं ऋष्यशृङ्गः चांडालैः श्वपचैर्वापि छिन्नं यज्ञोपवीतकं मुनिभिरुविनिर्दिष्टं मृगसां तपसं द्रव्यम् अथ चांडालीग
 प्रा- प्रायश्चित्तं अज्ञानतः सह चांडालीगमने द्वादशवार्षिकं ज्ञानतस्तु मरणं यथायमः चांडालीब्राह्मणस्य कृष्णमुक्ताचप्र
 प्रा- नपतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति यतति द्वादशवार्षिकव्रतभाभवतीत्यर्थः ज्ञानात्साम्योपन्यासस्तु
 प्रा- द्वादशवार्षिकव्रतनिषेधार्थः यथायमः रतः सिद्धाकुमारो पुत्रां ज्ञानाय गतामुचसपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो वि
 प्रा- धीयते अत्र प्राणत्यागे चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतविधानात् भोजनेन ज्ञानतो यच्च त्वारिंशद्वारेण ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवा
 प्रा- र्शितसं द्वादशवार्षिकव्रताकरणेऽशीत्युत्तरशतं धेनवो देयाः दानत्रियादीनां पादपादहानि वीलवृद्धरोगिणामर्द्धमि
 प्रा- त्तुर्वेद्यमरणमिति स्त्रिया अपि पुंसस्तुल्यं व्रतमाहंगिराः व्रतं यच्चादितं पुंसोपतितस्त्रीनिषेधनात् तच्चापिका
 प्रा- रयत्तु पतितो मे विनीं स्त्रियम् अत्र द्वादशवार्षिकं द्वादशवार्षिकं त्वारिंशद्वारेण ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवा
 प्रा- तन्मृत्वा चांडालजातिमज्ञायत देकञ्च असे भर्षस्तं वः अत्यजातिमविज्ञाय निवसेद्यस्य वेश्मनि सवैज्ञानेन कालेन कुर्या
 प्रा- त्तत्रविशोधनम् चांद्रायणं परको वाहिजातीनां विशोधनम् प्राजापत्यं तु शृद्धाणां तथा संबद्धदृषणे इति चांडालान्न
 प्रा- भक्षणदिचांडाल्यभिगमनादि प्रायश्चित्तम् अथ शौंडिकाद्यन्नभक्षणादि प्रायश्चित्तं शौण्डिकान्नं मृत्तिकान्नं मुक्तामांसं

राम
 १९

पोष्येत्यर्थः तदयं संक्षेपः अज्ञानाच्चांडालाद्यन्नभक्षणपादोनधेनुचतुष्टयज्ञानतः सार्द्धसप्तधेनवः बलात्कारतोभोजनेपंच
 धेनवः शुष्कान्नेसर्वत्रार्द्धं आमाम्नैतुर्गुणं अज्ञानतस्तत्पृष्टान्नभोजनेधेनुरेकाज्ञानतोद्वेधेनू सर्वत्रोच्छिष्टेद्वेगुण्यं अ
 ज्ञानतश्चांडालस्यष्टजलक्षारदिपानेप्राणैर्हृत्तिभ्यंकांचनं ज्ञानतः पुराणद्वयलभ्यंकांचनं सर्वत्राभ्यासेप्रायश्चित्तावृत्तिः य
 त्तु ब्राह्मणस्य विप्रैस्तुमकलं देयं पादोनेक्षत्रियमेतम् वैश्येर्द्वं पादशेषं तु शूद्रजातिषु शस्यत इति बृहद्विष्णुवचनात् क्षत्रि
 यादीनां पादपादहानिः स्त्रीबालवृद्धगो गिणां अर्द्धं प्रायश्चित्तं धेनोरभावे तन्मूल्यं देयं संकल्पवाक्यं यथा अद्येत्यादिज्ञानहता
 चांडालसिद्धान्नभक्षणजनितपापक्षयकामो गिर उक्तं चांद्रायणब्रतानुकल्पपयस्वि सार्द्धसप्तधेनुमूल्यं सार्द्धं द्वाविंशतिपुरा
 णस्य कांचनमग्निदेवतमित्यादिसर्वत्रोहेनकार्यम् दक्षिणायथाशक्तिदेयाविद्वद्विप्रनृपस्त्रीव्यतिरिक्तानां यत्र दाने त्वि
 दं नैऋत्यं पूर्वदिने सशिखवपनं कृत्वा घृते प्राश्योपोष्य परदिने सार्द्धसप्तदशधेनुमूल्यमुत्सृज्य ब्राह्मणाय दत्वा यथाशक्ति द
 क्षिणां दद्यात् ततः पार्वणविधिना श्राद्धमित्यमुकस्य मतमेतदिति अथोच्छिष्टस्य चांडालादिस्पर्शप्रायश्चित्तं भुक्तोच्छिष्ट
 स्त्वनाच्चांतश्चांडालैः श्वपचनवा प्रमादात्स्पर्शनं गच्छेत्तेत्र कुर्याद्विशोधनं गायत्र्यष्टमहं जनुदपदी वा शतं जपेत् अष्टसह
 स्रमष्टाधिकसहस्रं त्रिगन्त्रोपोषितं भृत्वा पंचगव्येन शुद्धीतीति सिनित्वा पादोने प्राप्तापत्यम् चांडालादिच्छिन्नयज्ञोपवीतधेनु

श्र. क.
१८

घृतं शक्यत् प्राश्यापरेयुरुपवसेत्कच्छंसांतपनेचरनगतनद्याहसाध्यतदशक्तौ पुराणमेकंदयादितितोयमुपलक्षणं क्षीरगदि।
यनेपि यस्तुचांडालसंस्पृष्टं पिवेत्किंचिदकामतः स्तुसांतपनेकच्छत्रेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः कृपयद्भिरोवचनात् आपस्तंबः चां।
रूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाज्जलं पिवेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णवर्णं विनिर्दिशेत् चरेत्सांतपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः तद।
पश्येत्पादं शूद्रस्य निर्दिशेत् तदिदमभ्यासे अनभ्यासे तु देवलः यस्तुचांडालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिवेत् स तु च।
क्षेत्रे शूद्रस्त्वेकेन शुध्यति इदमज्ञाने ज्ञानतो द्वे गुण्ये अत्र सांतपनं सप्ताहसाध्यं यथा ब्रह्मपुराणं प्रथमेहनि।
नाश्रीयात् गोमूत्राशीततः पुनः तृतीये गोमयाशी च चतुर्थे क्षीरपो भवेत् पंचमेदधिभुक् चैव घृतं षष्ठे पिवेदथ कुशोद।
लेन कच्छंसांतपने विधिरिति तदशक्तौ धनुद्वयम् ज्ञानतश्चांडालोदकपाने त्रिगत्रोपवासपूर्वकं पंचगव्यपानमा।
ण्डालेन तु संस्पृष्टा भषोयः पिवति द्विजः त्रिगत्रोपपितो भूत्वा पंचगव्यं न शुध्यति पंचगव्यं यथा गोशकृद्भिर्गु।
णमूत्रैश्च विद्याचतुर्गुणं घृतं चाष्टगुणं श्रोतं पंचगव्यं तथा दधि इति आपस्तंबीयात् तथा षट्गुणं इत्यर्थः अन्यत्वा नित।
चांडालपरिगृहीतकृपादिजलपानेभ्यस्ततो ज्ञाने प्राजापत्यचाण्डालपरिगृहीतासु यो ज्ञानादुदकं पिवेत् तस्य शुद्धिं प्रजा।
नीयात्प्राजापत्येन नित्यशः आपदित्वापस्तंबः श्वपाकचांडालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं शुध्यति पंचगव्यैः पंचगव्यपानं पूर्वयुरु

त्रयवनदेशोद्भवायवनादिति ज्ञाने तु तुल्यतया द्विगुणव्रताचरणेपिनव्यवहार्यः कामतो व्यवहार्यस्तुवचनादिह जापत इति
याज्ञवल्क्यात् पापभावे कथं अव्यवहार्य इत्यत आह वचनादिति तथा च पापस्य द्वे शक्ती नरकोत्यादिका व्यवहारविरोधिका च त
त्र कृतप्रायश्चित्तनरकोत्यादकशक्तेर्विरहेऽपि व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्यैवेति भावः शुष्कान्नेपादः पक्वान्नेत्वर्द्धे प्रायश्चित्तं यस्त
स्य भुक्ते पक्वान्ने कृच्छ्राद्धं तस्य निर्दिशेत् शुष्कान्नभोजिनां पादमित्यादिभेदं वा न्नमनुरिति विष्णुधर्मोत्तरीयात् तस्यर्द्धीतीयसं
सर्गिणः शुष्कान्नमामान्नं सक्तुना जादि चांडालस्यैव न्नभोजने प्राजापत्यं चांडालस्यैव मन्त्रं तु योऽपि यादृच्छणः क्वचित् तस्य श
स्त्रिंशवक्ष्यमि प्राजापत्यं न नित्यशः यतदज्ञानतो ज्ञानतो द्वै गुण्यमिति आज्ञानतः सकृच्चाण्डालाद्युच्छिष्टान्नभोजने चां द्रायण
योऽपि संवत्सरेत्यानां भुक्ताशेषं तु भक्षयित्वा हि जातयः चां द्रे कृच्छ्रं तद्वर्द्धं च ब्रह्मशत्रुविशो विधिः अथ शत्रियविशोः कृच्छ्रं तद्वर्द्धं वि
धानं तदा यदि वत्नात्कागदनेतरतां बूलाद्युच्छिष्टभक्षणं अत्र ज्ञाने आपस्तंबेन उच्छिष्टे चां द्रायणविधानादङ्गिरसाच्च नुच्छिष्टे
तत्र कृच्छ्रविधानात्सर्वत्रानुच्छिष्टे द्वै गुण्यमिति शलपाणिः चांडालस्यैव दकपाने सांतपन्नं त्रयस्तु चांडालसंस्पृष्टपि वेतो य
मकामतः सतु सांतपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मन इत्यंगिरो वचनात् हारीतः चांडालस्यैव पानीये ब्राह्मणस्तु यक्षपि वेतुष
शत्रो पोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति अनुत्तरिते तु सांतपनमधिकं सांतपनमाह याज्ञवल्क्यः कुशोदकं च गोक्षीरं च धिम्ब्र

प्रा.क.
११

इदं कामतो द्वे गुण्यमिति वलात्सकृच्चाण्डालादीनामा मान्न भक्षणे त्रिगत्र सिद्धान्न भक्षणे पाकव्रतं विष्णुः चाण्डालान्ने भु
त्का त्रिगत्र मुपवसेत् सिद्धान्नं भुत्का यस्य कं कुर्यादिति वचनमेतद्वत्ताद्वोजनविषयमिति यद्यपि वन्नात्प्रवर्तमानस्य विष
यज्ञानमस्येव तथापि स्वारसिकत्वाभावात् न ज्ञानकृतपापमुक्तं य एकमाह मनुः यथा त्मना प्रमत्तस्य द्वादशाहं भोजनं य ए
कोनामहोच्छ्रायं सर्वपापनोदनः यस्य केपंच धेनवः इति शलपाणिपेनुद्वयमिति भवदेवः अत्रामान्ने सिद्धान्नतुरीयभागप्रा
यश्चित्तं कर्तव्यमेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थमिति न्यायात् सर्वत्रान्नभक्षणे सिद्धान्नतुरीयभागप्रायश्चित्तं स्वीकृतं यथा पादमामा
न्नभक्षणमिति एतत्पापस्य उपपातकत्वेन तत्रतायाभावात् ज्ञानाभ्यासे चाद्रायणाभ्यासः अज्ञानाभ्यासे तत्र कृच्छ्राभ्यासः तेन
ज्ञानतश्चतुर्गतिवारभोजने पातित्यं अज्ञानतोष्टवत्वारिंशद्वारभोजने च यथा मनुः चाण्डालान्ने स्त्रियोगत्वा भुत्का च परिगृह्य
व पतस्य ज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति अंत्ये भवा अंत्याय तो धम जातयान संतीति दीपं कलिका ज्ञानात्सकृदभिगमने पाति
त्यंतत्र तु वक्ष्यामः चाण्डालयवनयोरन्नभोजने तुल्यं प्रायश्चित्तं देवतेन चाण्डालयवनयोर्वत्नात् मामदासत्वापन्नहिजस्य प्राजा
पत्यविधानात् सर्वत्र तुल्यं प्रायश्चित्तं बोध्यम् यथा दासीकृतो बलात्स्नेच्छेच्छाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः मांसोपिते स हि जातौ तु प्राजा
पत्यं विशोधनं स्नेच्छेच्छ गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं यस्तु भायते सर्वाचारविहीनश्च स्नेच्छेच्छ इत्यभिधीयते इति बोधायनोक्तेः त

राम
११

नंदुर्दृष्टं तत्र सप्तविंशतिद्रायोषाः प्रमाप्यतुष्टिधेनुर्वस्तुमविक्रमादयाद्विशुद्धयइति तत्प्रतिलोमजातं ताभ्यः सव्यभिच-
रितस्त्रीविषयमिति श्वर्मनिर्मितं जीनइति ख्यातं वस्तुश्चागः अविर्मेघः इदमज्ञानतः ज्ञानतो द्वैगुण्यम् इति स्त्रीवधप्रायश्चित्त-
निर्णयः समाप्तः अथ चांडालाद्यन्त्रभक्षणप्रायश्चित्तं तत्र मक्तदभ्यासात्पंताभ्यासभेदेन व्यवस्था मुनिमिरुक्तेति तन्निरूप्यते
यद्यपि द्ववद्वैव्यस्य कंठादधोगमनमात्रं पानं तच्चैकस्मिन् प्रयोगेनेकधैवभवति तथाप्येकमेव पानं यथैकफलोद्देशप्रवृत्तक-
नित्याप्यानामेकोपक्रमकाणां व्यापारनिचयानामप्येकधात्वर्थत्वं तथात्राप्येकफलोद्देश्यकैकप्रपन्नोपक्रमाणां ग्रासानामेक-
स्मिन् प्रयोगे मक्तदेकभोजनम् एवं पुनर्भोजनेभ्यासः त्रिर्भोजनेत्यंताभ्यासः प्रयोगोद्देशनभेदं व्यक्तमाह कात्यायनः मुनिभि-
र्द्विर्भोजनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यं अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरया मातः अत्र ज्ञानतः मक्तचांडालान्त्रभक्षणे चा-
द्रायणमज्ञानतस्तत्प्रकृच्छं यथा हांगिराः अंत्यावसापिनामन्नमश्रीयाद्यस्तु कामतः सतु चांद्रायणं कुर्यात्प्रकृच्छं तथापि वाचां-
शतः श्वपचः क्षतामृतो वैदेहकस्तथा मागधा योगवौचेति सप्तैतैस्त्यावसापिनः ब्राह्मण्यां शूद्रज्जातः क्षता ब्राह्मण्यांश्च त्रियाज्जा-
तः सृतः ब्राह्मण्यां वैश्यज्जातो वैदेहकः क्षत्रियायां वैश्यान्मागधः शूद्राद्वैश्यायां जातः आयो गवः चांद्रायणेष्टौ धेनवः तत्प्रकृच्छं पा-
दोनधेनुचतुष्टयं भवदेवस्तु चांद्रायणमत्र शिशुचांद्रायणं अत्र धेनुचतुष्टयं तत्प्रकृच्छं धेनुहृदं मिलित्वा षट्धेनवः श्रिकामतः

प्रा. क. वैश्यावधेसार्द्धचत्वारिंशतिधेनवः शूद्रावधेसपादैकादशधेनवः अज्ञानकृतेर्हमिति भूजानितोयद्वर्णविधेयत प्रायश्चित्तं ज्ञा-
 तस्तद्वर्णगर्भवधेतद्वर्णत्रेयावधेचतप्रायश्चित्तं तेन ज्ञानतो ब्राह्मणागर्भवधेर्षड्वार्षिकं क्षत्रियागर्भवधेर्त्रैवार्षिकं वैश्या-
 र्णवधेसार्द्धवार्षिकं शूद्रागर्भवधेनवमासिकं यथायाज्ञवल्क्यः गर्भहाचयथावर्णतया निषिद्धनिषृदनआत्रेयीरजोयोगापो-
 न्यन्तं तथावसिष्ठः रजस्वलामृतुस्नातामोत्रेयीवाहसूत्रयोदशाहानिरजस्वलायथा तथात्रयोत्रकृतुस्नातात्रयोद-
 शान्त्रेयीतेनयोदशदिनान्यात्रेयीत्यर्थः सकृत्सवर्णव्यभिचारितस्त्रीवधप्रायश्चित्तमाहयाज्ञवल्क्यः अप्रदुष्टंस्त्रियं-
 त्रदुष्टं हत्याव्रतंचरेत् अप्रकर्षणादुष्टात्सवर्णव्यभिचारितामित्यर्थः अत्रदुष्टस्त्रीवधप्रायश्चित्तस्योक्तत्वादिति अत्र सकृ-
 त्सवर्णव्यभिचारितब्राह्मण्यादीनामकामतोवधे ब्राह्मणादिवर्णजातशूद्रवधप्रायश्चित्तं कर्तव्यं यथा ब्राह्मणजातशूद्रवधेने-
 तमः संवत्सरं पंचदशधेनु ब्रतं कृत्वा वृषभैकादशागाश्च दद्यादिति क्षत्रियजातिशूद्रवधेशंखः शूद्रवधे जातशूद्रवधे वा द्वादश-
 तंगो प्रदानं च वैश्यजातशूद्रवधे काश्यपः शूद्रे सायं नतिलधेनुं च दद्यादिति तथा शूद्रवधे प्रोक्तं तत्र कृच्छ्रं अत्रायं संक्षेपः अ-
 कामतः सकृत्सवर्णव्यभिचारितब्राह्मणीवधे पंचदशधेनवः वृषभैकादशागा वा दक्षिणा तथा क्षत्रियावधेर्द्वैधेनवः गोर्द-
 क्षिणा तथा वैश्यावधेनव यथाशक्ति दक्षिणा शूद्रावधेधेनुद्वयं यथाशक्ति दक्षिणा ज्ञानतो द्वे गुण्यमिति यत्तु याज्ञवल्क्यवच-

गम
 १६

त्रैवार्षिकादिकं मनुवचनात् ज्ञानतस्तुषट् वर्षाणि राजन्यत्रीणि वर्षाणि वैश्यसार्द्धं शूद्रा इति हारीतवचनात् पट्टवर्षादिकमा-
 ह शूलपाणिस्त्रिदंशगुणादिविषयमाह अत्रापि स्त्रीवृद्धानां गतषोडशवर्षीयबालानां सार्द्धं पंचवर्षा दूर्ध्वमेकादशवर्षपर्यंतं
 पादमात्रं द्रष्टव्यमुक्तं कल्पवाक्ये यत्र दानं च गोवधप्रकरणे त्यासंगृह्यदेयमिति प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्द्रष्टव्या अन्या-
 न्यधिकप्रायश्चित्तबोधकवचनानि पदस्थाभिषक्तब्राह्मणादिपूजकसगुणक्षत्रियादिवधभेदेन व्याख्येयानि कलौ तदभावा-
 न्नन्निगितानि इति क्षत्रियादिवधे निर्णयः अथ प्रतिलोभजजातिवधप्रायश्चित्तं तत्र रजसवत्कपः चांद्रायणं च रत्नवीचपकृष्ट-
 न्निहन्त्यतु शूद्रोधिकारहीनोऽपि मासेनानेन शुद्ध्यति प्रतिलोभजमागधायोगवादयः क्षत्रियायं वैश्यायं वैश्यायं वैश्यायं आयागव-
 र्गतच ज्ञानतः रजकादिवधेऽपि अज्ञानतो वधेऽयमकण्वरजकादिवधेऽपि ज्ञानकृते चांद्रायणमज्ञानकृतेऽयमकः तथा चांगिराः सर्वो-
 त्त्यानां गमने भोजने मप्रमापणेऽयमकः न विशुद्धः स्यादित्यांगिरसभाषितं अन्यजागमने रेतः संकान्त्यैव सकृदज्ञानतयव इति
 प्रतिलोभजजातिवधप्रायश्चित्तम् अथ स्त्रीवधप्रायश्चित्तं तत्र निर्मुणब्राह्मणादिस्त्रीवधव्येन स्यात्कामतो ब्राह्मणीवधेऽपट्टवार्ष-
 कं क्षत्रियावधे त्रैवार्षिकं वैश्यावधे सार्द्धं वार्षिकं शूद्रावधे नवमासिकं अज्ञानतोऽर्द्धमिति यागहारीतः क्षत्रियवद्ब्राह्मणाषु वैश्य-
 वत् क्षत्रियासु शूद्रवत् वैश्यासु शूद्रासु शूद्रार्द्धमिति तत्रायं संक्षेपः ब्राह्मणीवधे नवतिष्ठेन्नवः क्षत्रियावधे पंचचत्वारिंशे नवः

प्रा. क.
१५

कम् इति गवेतरपश्चादिवधप्रायश्चित्तनिर्णयः अथ शत्रियादिवधप्रायश्चित्तनिर्णयः अज्ञानकृतशत्रियवधे त्रैवार्षिकमहाव
तंतदशकौपञ्चचत्वारिंशद्देनवोदेयाः तथा वैश्यवधे माद्वैवार्षिकंतदशकौत्रयं विंशतिधेनवोदेयाः तथा शूद्रवधे नवमामि
तंतदशकौद्वादशधेनवः यथामनुःतुर्गयो ब्रह्महत्यायाः शत्रियं विहायैत्रिंशद्वदेवः कृतं च दं गुरुपृजापृणाणां च सत्यमिद्रि
ग्रहः प्रवर्तने हिता नोचनत्सर्ववृत्तमुच्यते एतच्च सर्ववर्णोत्तमवर्णकृतं शत्रियादिवधविषयं अधमवर्णकृतं तु अध
वर्णानामुत्तमवर्णकृतं न गुरुदोषो गुरुतंगद्वयः शत्रादीनां न संशय इति भविष्यपुराणम् उत्तमवर्णक्रमेणाधमानां द्वे गुण्य
सकलंदेयमिति वचनमभक्ष्यभक्षणविषयमिति श्लेषाणिः भवदेवस्तु अधमानोऽस्त्विति वचनं प्रकाशनाद्वद्वध
यं विधेयं तु सकलंदेयमिति ब्रह्मवधेतरसकलविषयं अज्ञानकृतजातिमात्राश्रितशत्रियवधे तु वप्राजापत्यानि गवे वैश्य
वधे प्राजापत्यचतुष्टयं तादृशशूद्रवधे प्राजापत्यद्वयम् ज्ञाने तु सर्वत्र द्वे गुण्यं यथा प्रवर्ततेः हत्वा तु शत्रियं माहात्रिभिः कृच्छ
र्यपोहति अत्र बह्वचनात्कृच्छ्रं त्रयं सिद्धं त्रिभिर्गतिपदोपादानं कृच्छ्रत्रयं त्रिगुणप्रतिपादनार्थं वैश्यहत्यां तु संप्राप्य कथं चिद
वमोहितः कृच्छ्राति कृच्छ्रं कुरुते मनंगवैश्यघातकः माहाच्छूद्रवधे प्राप्य तत्र कृच्छ्रं समाचरेत् कृच्छ्राति कृच्छ्रायथायाज्ञवल्क्यः
कृच्छ्राति कृच्छ्रः पयसादिष्वस्नानं कविंशतिः पयोत्रजनम् अत्र चतुष्टयं अत्र भवदेवः अज्ञानकृतवृत्तस्य शत्रिगादिवधे

गम
१५

यसीं दद्यात्सर्पे हत्वा द्विजोत्तमः पलान्नभारकं खंडं सीमकं चैव माषकम् काष्णायसीं अम्भीलोहमयीं कुट्टालिकीं पंडं नपुं
सकं तच्च मृगाभिप्रेतम् याज्ञवल्क्यः मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः हत्वा अहं पिवेत्सीरं कृच्छ्रपादादिकञ्चरे-
त् अत्र पतत्रिणः पूर्वोक्तातिरेकेणाभिमताः कृच्छ्रपादश्चोक्तः एतानि कृताभ्यां सुविषयानि सकृदधे संवर्तः हत्वा हं संव-
न्नाकांश्च श्वावित्कूरवबहिर्णः वानरश्येन भासौ च अहं हत्वा क्षिपेद्विज इति अत्रेन्द्रोपवासेन सार्द्धं कार्षापणा इति अ-
ज्ञानकृतं त्वं दृष्ट्वा द्रव्याव्रतमभिधायोक्तं अस्थिमतां सहस्रं तथा नस्थिमतामन इति अस्थिमतां कृकलासादीनां सहस्रं
स्मृत्वा देन रथान्स्थिमतां जलौकादंशमशकादीनां शकटवहनीयराशिवधेशूद्रादित्याव्रतं तत्र मोक्षात् शूद्रवधं प्राप्य तत्र कृ-
च्छ्रं समाचरेदिति प्रवचनविषयं तत्र कृच्छ्रं मनूक्तम् यथा तत्र कृच्छ्रं चरन् विप्रोजलसीरधूते जिह्वान् प्रति अहं पिवेदुष्णा-
न्तं कृत्स्नं यीममाहितः एतत्तद्वा दशादमाभ्यं तत्रानिलयानंतं प्रसीरवाष्यायाने अत्र धानं न धेनुचतुष्टयदानमाह शू-
लपाणिः हयमिति भवदेव भट्टः अस्थिमदस्य प्राणिवधे किंचिद्वा न्यादिकं देयं अनास्थिमदस्य प्राणिवधे तु प्राणायाम-
मात्रं करणीयं तथा च मनुः किंचिद्देयं ब्राह्मणाय धान्यमस्थिमतां वधे अनास्थिमतां हिंसायां प्राणायामेन शुद्धंति अत्र ब्राह्म-
णशत्रियविदूश्च द्राणां तुल्यं प्रायश्चित्तम् शूद्रस्त्रीवालवृद्धानां अर्धमिति शूलपाणिं भवदेवेन शत्रियादीनां पादहानिर्भस्यु-

म्यगर्तकांतागदौम्रियतेतदानेत्यर्थः शंकारहितस्यानेसतिपालकेदोषाभावस्तत्रस्मृतिः सुदारमेतुविपिनेनिर्भयेहेकवर्जि
ते आगत्यवृकव्याघ्राद्यैः स्वादितैर्नास्तिदूषणंनारदः राजगृहंगृहीतोवावज्जादिभिर्हतोपिवा अथसर्पेणवादयोदृष्टावन्ति।
तोभवेत् व्याघ्रादिभिर्हतोवापिव्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः नतत्रदोषःपालकस्यनचिदोषोस्तिगोमताम्पगशरः ग्रामघातेशरीरेन
वैश्वमंण्यपातनेअतिवृष्टिहतानांचप्रायश्चित्तंनविद्यते इदंचबंधनव्यतिरेकेणपालकैःप्रायश्चित्तपरिक्षण
स्वशिरसायवसमादायगोभ्योदद्यात् यदिताः प्रमुदितागृहीयुरथैनं प्रवर्तयेत् इति यवसंतृणंनं कृतसप्राय
येयुः कर्मणीतिशेषः यदिगावस्तद्वत्तृणंनगृहीयुस्तदापुनः प्रायश्चित्तमिति इतिगोवधप्रायश्चित्तनिर्णयः अ
नवतरपशुपक्षिसर्पादिवधेप्रायश्चित्तनिर्णयः हयंहत्वावासोदानंहस्तिवधेपञ्चनीलवृषदंजम् अजंमेषगर्दभञ्चप्र
त्येकगवाहयत्वेकहायनद्वयदानम् यथायमः वासोदद्यादयंहत्वापंचनीलान्द्वयान् अजंमेषमनङ्गाहंखरंहत्वेकहाय
नंहंसादिवधेगोदानंहंसंहत्वावलाकोचतथावर्हिणमेवचवानरंश्येनभासौचप्रयच्छेद्वाह्यणायगं क्रव्यादांश्चमृगानहत्वा
धनुदद्यात्स्विनीम् अक्रव्यादाञ्चत्सरीमुष्टंहत्वातुं कृष्णलंक्रव्यादाव्याघ्रादयः मृगाः कृष्णसारादयः अक्रव्यादामहिष्कदयः कृ
ष्णानंतत्परिमितमुवर्णेघृतकुंभं वराहंचतिलद्रोणंचतितिरमूशुकैकंहिहायनंवत्संक्रौञ्चंहत्वात्रिहायनं अभीकाष्णी

दशिराभंदप्रयत्नेरपिकुर्वतां द्विजानां गोहितायां यत्रायश्चित्तं न विद्यते अत्र हि जातानामिति पाठांतरं गृह्यगर्भोत्तर्गर्भः
देवद्रोण्याविहारेषुकूपेष्वायतनेषु च एषु गोषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते देवद्रोणीस्वयं भूलिं गाद्यवस्थानगर्भैः विहा
गमैर्युने आयतनं सीमा अत्र कृपापतनकर्तुर्दोषाभावः न तु गोस्वामिन इति सायं संयमनार्थं तु न दुष्येद्रोधबंधयोः पंकलप्रा
ग्निदाहेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते मूर्च्छितः पतितो वापि यदि दण्डाहतः पशुः उल्लिख्यते स्यदागच्छत्यच्च सप्तपदानि वा ग्रासं वा
यदि गृह्णीयात्तोयं वापि विवेत्स्वयं पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते अस्म्यर्थः यदि पूर्वव्याधियुक्तानां गवां दंडाध
भिर्णतेन मूर्च्छया पतनं भवति अनंतरं गमनग्रासादौ कृते मरणं भवति तदा गमनग्रासतो यपात्तानंतरं मरणहेत्वभावे वि
निश्चितपूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं यदि पूर्वव्याधिरहितगवप्रहारजनितव्याधिना ग्रंसादिकं कृत्वा मृतं तदा प्राय
श्चित्तमस्यैव अग्निं प्रज्वाल्य तत्र स्थितस्य देवात्तदग्निना बंधरहितस्य मरणे दोषाभावमाह पराशरः कूपेष्वाने च धर्मो र्येग
हदाहे च या मृता ग्रासदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते चर्मनिर्मोचनप्रायश्चित्तापवादो हांगिराः अन्यत्राकननश्मभ्यां वा
हनिर्मोचनेपि वा अंकनं त्रिगुलादिकरणं नश्मस्थिरतरचिह्नं वाहनं न चर्मनिर्मोचनं मस्मृतिमागरे अंगिराः अरक्षिते तु
कृपादौ मृतं व्याघ्रादिक्षिते व्रतादौ माचरेत्स्वामी रक्षितेनास्ति दृषणमिति रक्षित इति प्रमेत्तुमो र्यदि निवारयं पालनं मत्तिक

प्रा.क.
१३

गेस्वामिनो दोषमाह हारोतः दमने दामने चैव संघाते चैव योजने संभरणं स्वल्पपाशैर्वा मृते पादो न माचरेदिति प्राजापत्यस्य
वपादो न पूर्वणसंज्ञे कवाक्यत्वात् तथा मनुः घंटाभरणदोषेण गवां यत्र विपद्भवेत् चरेद्वत्तेतत्र भूषणार्थं कृतं हतं च
कुहायन्यादिव धेत्वा हयमः कान्तारं प्ययवा दुर्गे गृहदाहं वटेषु च यदितत्र विपत्तिः स्यात् दुर्गको विधीयते तेषां पादश्चाप्रात्र
नेने वत्सस्वामिन्यरक्षितं अप्राप्तिकं अप्राप्रदस्यावस्य त्रिहायनपर्यन्तमिति यावत् प्राप्तिना मृते स्वामिना प्राजापत्यपादः
तस्मिन् स्थाने गोविक्तये विनिमये च चांद्रायणं यदि तेन वधः क्रियते तदा ज्ञानकृतं प्रायश्चित्तं विक्रयं गोविनिमयं कृत्वा
तस्मान्वादकं व्रतं चांद्रायणं कुर्यादधे साक्षाद् धर्माभावेदिति गोभिलवचनात् चांद्रायणपदं शिशुचोदायणपरमं पापस्य लघुत्वा
दिति तथा चतुरः प्रातरश्रायात् पिण्डानविप्रः समाहितः चतुरंगस्तमिते सूर्यशिरोधांद्रायणं मतमं न त्रदानं धेनुचतुष्टयं पा
पस्य लघुत्वादिति अथ पालकप्रायश्चित्तं अविभक्तपालकानामेकं न प्रायश्चित्तं करणीयं विभक्तानां पादः पादो बहुनां गवामपौ
लनवधे द्विगुणं तत्रापि बहुकर्तृके प्रत्येकं द्विगुणमिति पालकस्य द्रव्याभावे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारं पितृव्यं स्वेन वा
करणीयं स्नेहपालके स्वामिना कर्तव्यमिति अथ गोवधापवादः संवर्तः यत्र गो गोचिकित्सायां मृदगर्भविमोचने यत्ने क
ने विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते आयधं स्नेहमाहारं ददद्दो ब्राह्मणे पुत्र प्राणिनां प्राणद्वयार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते दाहच्छे

गर्भे
१३

गविर्युद्धतापि वा श्वभेवपतिता कस्मात् श्वापदैर्वापि भक्षिता प्राजापत्यं चरेत्कच्छं गा स्वामी ब्रतमुत्तमं स शिखं वपनं कार्यं त्रिसं
 ध्यमवगाहनं शं गैर्वापि खुरैर्युक्तं लांगूलश्रवणादिभिः आर्द्रमेव हितच्चर्मपरिधाय स गां ब्रजेत् तासां मध्ये वसेद्वा त्रौ दिवा ताभिः
 समं ब्रजेत् ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणं भोजनम् अनडुत्सहितं मांश्च दद्याद्विप्रा
 यदक्षिणं अत्र गो स्वामीत्युपादानादुत्सृष्टवृषवत्सतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्तवधेऽत्सृष्टदोषो नास्तीति प्रतीयते अत्र
 स्मार्ताः अत्रेति कर्तव्यता सहितप्राजापत्याकरणे धेनुद्वयदानं वृषभागौश्च दक्षिणा एके च शूद्रस्वामिके त रविषया शूद्रस्वा
 कस्याज्ञानात्साक्षाद्वधेयं किञ्चिदक्षिणा कर्तव्यं विधानादपालनविधेरधिकं स्या युक्तत्वाद्देधंतुत्यक्तच्छद्वयमित्याहुः
 अत्रेति प्रभृतिभिस्त्विदिकर्तव्यतायां विशेषो नादृतः तन्मते प्राजापत्यं तदशक्तौ धेनुरेका वृषभागौ दक्षिणे तिसृचपा
 लकाममर्पणे तत्समर्पणे तु पालकस्यैव दोषो न तु स्वामिनः यथाह बृहस्पतिः अनागतस्वामिना आगतस्यापि रक्षितारात्रा
 वपियदान्योस्ति तदा स्वामी न दोषभाक् मनुः दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे योगक्षेममा न्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यता मि
 यात् अस्म्यर्थः दिवा पालकहस्तन्यस्तानां गवां योगक्षेमविषये जाते पालकस्य गृहीयतां रात्रौ पुनः पालकप्रभृतिनां स्मामि
 निदोषः अन्यथा दिक्कारात्रावपि यदि पालकहस्तगता भवति तदा पालकस्यैव दोषभाग्यं वर्तते न स्वामिन्यर्थः अशक्तपालकस्यैव मर्प

प्रा.क.
१२

न्यवाचनिकम् तत्र धेनु रेका एवं मुष्कनाशकरणे पूर्वोक्तस्वामिभेदेन एकव्याहिक्रमेण प्रायश्चित्तं करणीयं प्रयोजकस्य तद्वदे-
मिति स्वयं वृषभवाहने देधेनूयोषितोवाहने च तस्यो धेनवः एवं कपिलावाहने पिउत्सर्गेष्वं अथेत्यादिगुवास्थिभेद-
न्यपापक्षयकामदमांधेनुरुद्रदेवतां ब्राह्मणाया हंददेयत्रदानेतुसशिखवपनं कृत्वा पोषुपुरदिने स्थिभङ्ग-
दानं करणीयं यथाशक्ति दक्षिणा देयांश्चादंभोज्यदानं च करणीयं अमुकस्य मतमेतदिति एवं मुष्कनाशदाबृहन्लेख्यं सिद्धं स्य-
देदने मृत्यौ मध्यमं दण्डं मर्हतीति याज्ञवल्क्येन मृत्युलिंगच्छेदयोस्तु त्मत्वाभिधानात् प्रायश्चित्तमपि तथेति मध्यमो मध्यमसा-
धुः अथाभासीति पणमाह स्त्रोदंड उन्नमसाहसः तदहं मध्यमं प्रोक्तं तदहं मध्यमः स्मृतः अथ पातन निमित्त गोवध प्रायश्चित्तनि-
र्णयः अविभक्तानां भ्रातृणां मध्ये सर्वांनु मत्पैकेन प्रायश्चित्ताचरणे सर्वेषां पापक्षयार्थं न प्रायश्चित्तं श्रद्धाणामविभक्तानामेका-
धर्मः प्रवर्तते विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेषां पृथक् पृथगिति नारदवचनान् पश्चमहायज्ञादौ तथा दर्शनाच्च पाठोऽस्य नित्य-
नामपर्यातर्पणं वलिः एते पंच महायज्ञाश्च यज्ञादिनामका इत्यमरः तथा भीमसेनार्जुनौ चैव तथा साद्रवतीसतोऽष्टवन्तो भवि-
ष्यति त्वयी एव निषार्थी वेति युधिष्ठिरेण प्रायश्चित्ते कृते सर्वेषां पापनाशनादिति अथ प्रायश्चित्तं तत्र पराशरः प्रीत्यानिन्दनाचै-
व उद्धं धनमृतापि वा शक्या गारादुपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् अपातनाद्विनश्यन्तु गोश्चरती कथंचन जलोत्प्लवत्तेश्च

ग.प्र.
१२

न्यत्राप्युद्देनोत्सर्गवाक्यं लेख्यमिति अथास्थिभंगदिप्रायश्चित्तनिर्णयः तत्रभवदेवमदृष्टतयमवचनं अस्थिभंगं गवां कृत्वा ला-
गृह्णन्ते दनतया पादने कर्णशङ्काणां मासाई न्युयवान्विवेत् स्मृतिमागरे गोभिलः कर्णलाङ्गुलयोश्च दमस्थिभङ्गे विधाय च प्रा-
जापत्य व्रतं कुर्युश्चत्वारो ब्राह्मणादयः अत्र शंखं द्रुम्य द्विजतुल्यत्वाभिमानं वैश्यतुल्यशूद्रपरं ददद्गोरमरणेषणमासोपरिकर्त-
व्यं षण्मासाभ्यन्तरे मरणोत्सृष्टं पूर्णप्रायश्चित्तकरणेनाधिकेन शूद्रभङ्गादिप्रायश्चित्तसिद्धिरिति स्मार्त्तः यथायमः शूद्रभङ्गे
स्थिभङ्गे च कटिभङ्गे नश्येव च यदि जीवति षण्मासात् प्रायश्चित्तं न विद्यते अस्यार्थः षण्मासोपरिमृतेन तन्निमित्तकं प्रायश्चित्त-
नन्त्रविद्यत इति स्मृतिमागरे गोभिलः शुष्कमोषकरो विप्रो व्रतं चान्द्रायणञ्चरेत् प्रयोजकं संकृवीत तस्मादहं हि विशुद्धये मु-
ष्कमोषकरो बीजकोषनाशकः हलैर्वा शकटैर्वा पिवाहयेद्योदृषं स्वयं प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दृष्टिगुणं योजिता गवां दृषमंतु समु-
त्सृष्टं कपिलां वापि कामतः योजयित्वा हले कुर्याद्द्वतं चान्द्रायणद्वयम् तत्रायं संश्लेषः कपिलोत्सृष्टदृषयोर्वाहने तुल्यप्रायश्चित्त-
दर्शनात् कपिलावधेयप्रायश्चित्तमुक्तं उत्सृष्टदृषमवधेयत्वात् कारणीयं किं त्वयं विशेषः दृषमस्योत्सृष्टत्वेन स्वत्वाभावेऽपि पूर्वस्वत्व-
मादाय व्रतं कारणीयं तस्माद्भूतपूर्वस्वत्वाश्रयी भूतयस्त्वामिकगोवधेयप्रायश्चित्तं तत्त्वाश्रिकगोवधस्य द्विगुणं प्रायश्चित्तं अस्थि-
भंगादिकरणेषणमासाभ्यन्तरे गोर्मरणे पूर्वोक्तस्वामिकभेदेन गकहायन्यादिक्रमेण प्रायश्चित्ताचरणं षण्मासोपरिमृतिप्रज्ञाप-

अज्ञानताडने इत्याभ्यासहेतुवाक्यत्वादज्ञानश्रुतेरबुद्धिपूर्वकवधविषयम् अज्ञानं च क्षीणाया मक्षीणाभ्रमः क्षौण्यज्ञाने
तु प्रापिकं मरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चांद्रायणपादादिकम्यथाहारीतः नासाच्छेदनदाहेषु चर्मच्छेदनबंधने अतिवाहाति दोहा
भ्यां कच्छं चांद्रायणं चरेत् हत्वेति शेषः कच्छं ब्रतं तेन चांद्रायणव्रतमिति शूलपाणिः भवदेवस्तु यत्स्वामिकगोवधे यत्प्रायश्चित्त
मुक्तम् न स्यैव पादादिकं बोध्यं तेन क्षीणाया अक्षीणाभ्रमे रोधादिना अज्ञानकृतस्यैव पादादिकरणीयम् क्षौण्यज्ञाने तु ज्ञानकृत
वधस्य पादादिकमाह तन्मते पराशरहृहस्पतिवचनं अधमशूद्रस्वामिकाया गोः क्षीणाया अक्षीणाभ्रमे रोधादिना मरण
विषयं चांद्रायणबोधकं हारीतवचनं च ज्ञानकृतवैश्यस्वामिकगोवधविषयमिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति युक्तम् शूलपा
णिमते तु सर्वस्वामिकवधप्रायश्चित्तमाह तदवैषम्यं दुष्यरिहरणीयमिति यथा ज्ञानकृतशूद्रस्वामिकवधे प्राजापत्यचतुष्ट
यम् क्षौण्याज्ञाने तु चांद्रायणमिति अत्र बंधनपदं यथा कथंचिन्निमित्तपरम् बृहस्पतिः शस्त्रादिना तु हत्वा गोमानवं व्रतमा
चरेत् रोधादिना त्वांगिरसमापस्तंबोक्तमेव चेति बृहस्पत्युक्तस्य शस्त्रादीनादिपदानुष्ठितोऽंशगुडविषयाग्न्यादीनां प्रापिका
मृत्युफलानां ग्रहणं रोधादिनेत्यत्र रोधस्य यथा कथंचिन्निमित्तमात्रस्य बंधनं अदेरिति शूलपाणिव्याख्यानात् एते च गौत्रौ संयम
नार्थबंधनरोधव्यतिरिक्तविषयं सायं यमनार्थं तु न दुष्येद्रोधबंधयोरित्यंगिरोवचनात् बंधनविशेषमाह व्यासः नृगोरिके

प्रा-क १० निलघुप्रायश्चित्तानियानितानिप्रयोजकानुग्रहकानुमंतनिमित्तिविषयाणिवोध्यानि अथपंचवधवधकर्तृत्वनिर्णयः नरा
 तरव्यापाराव्यवधानेनवधनिष्पादकः कर्त्ता योप्रवृत्तंपुरुषंवधार्थंप्रवर्तयतिचेतनादिनाप्रवृत्तंमतिमंत्रोपायेदप्रसाह
 एतिवासप्रयोजकः एवंहन्मीतिवाक्येनुमतिदानानिवेधसमोपिमौनवर्त्तिचानुमंतावध्यस्पलायनादिनिरोधकोनुग्राहकः उ
 देश्यत्वेसतिहंतुर्मन्युत्यादकोनिमितीप्रयोजकादीनांव्यवहितमरणफलकानांपादपादहानिरितिशूलपाणिः अष्टमाष्टमभाग
 स्तुतिप्रतिभवदेवः अथरोधादिनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तनिर्णयः तत्रांगिरः पादंचरेद्रोधवधेद्रोपादोबंधनेचरेत् योजनेपाद
 हीनंस्याच्चरेत्सर्वेनिपातनेरोधआहारप्रचारनिर्गमविरोधः वंधनंअथवाबंधनं अकालबंधनञ्चयोजनेहलादियोजनेअ
 तिबाहादिनेतिशेषः निपातनेदण्डनिपातनेदण्डेन्निहस्तप्रमाणोग्राह्यः अंगुष्ठमात्रः स्थौल्येनबाहुमाश्रयः प्रमाणतः सार्द्रश्चस
 पलाशश्चदण्डइत्यभिधीयतेअस्मादूर्ध्वप्रहारेणयदिगांविनिपातयेत् द्विगुणंतुभवेत्तत्रप्रायश्चित्तमितिस्थितिरित्यंगिरोवच
 नात् सपलाशःपवित्रःनिपातनेकूपावद्यदिनिपातनइतिभवदेवः वस्तुतोनिपातनपदमुभयपरम् अन्यथैकग्रहणेनिपा
 तस्यप्रायश्चित्तिजनकभयप्रदर्शकस्यानध्यवसायापत्तेरितिपादादिकंतुप्राजापत्यस्यैवयथापराशरः रोधवंतुचरेत्यादंबंध
 नेचार्द्धमेवचयोजनेपादहीनंस्यात्प्राजापत्यनिपातनेवहस्यतिः पादंचरेद्रोधवधेकृच्छार्थंबंधघातने अतिबाहेचपादोनंरु

त्येकेन करणीयं अथा ब्राह्मणस्वामिकैकहायनीवधे प्रत्येकं सपादचतस्रो धेनवः द्विहायनीवधे प्रत्येकं सार्द्धौ धेनवः त्रिहा
यनीवधे प्रत्येकं पादोनत्रयोदश धेनवः चतुर्हायनीवधे प्रत्येकं सप्तदश धेनवः एवं क्षत्रियस्वामिकैकहायन्यादिवधे क्रमेण प्र
त्येकं त्रिषष्टिदश धेनवः एवं वैश्यस्वामिकैकहायन्यादिवधे क्रमेण प्रत्येकं द्विचतुः षडशौ धेनवः शूद्रस्वामिकवधे प्रत्येक
मेकद्वित्रिचतुर्धेनवः अधमशूद्रस्वामिकवधे तु प्रत्येकं मर्द्धकसार्द्धद्वि धेनवः क्रमेण एवं द्वाभ्यामेकां द्वेत्वा अन्याहनने च
प्रायश्चित्तादृतिरिति अथवा च निकदक्षिणानिर्णयः तत्र ज्ञानतो ब्राह्मणसंबन्धि गोवधे त्रैमासिक प्रायश्चित्ते वृषभैकादश
गावो दक्षिणा देयाः अज्ञानतोर्द्धव्रते धेनुरेकेति ज्ञानतो वैश्यस्वामिक गोवधव्रतेर्द्धेनू अज्ञानतोर्द्धव्रते धेनुरेका अन्यत्र व
चनाभावात् यथा शक्त्या इति भवदेवस्तु क्षत्रियसंबन्धि चतुर्हायनी कपुङ्गावधे वृषभो दक्षिणा स्त्री गोवधे मृतवत्सागौर्द्ध
क्षिणा देया इत्याह यत्र यादक्षिणोक्ता तत्र प्रायश्चित्तद्विगुणवचने तु द्विगुणा साकार्या द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा
भवेदिति पूर्वोक्तवचनात् यत्तु वैश्यं हत्वा त्रैवार्षिकं चरेत् वृषभैकादशा गाश्च दद्यादित्यभिधाय गाश्च वैश्यवदिति गोवधे य
त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तं गौतमेनोक्तम् तदग्निहोत्रिणो वेदपारगस्य होमधेनोः कपिलायागर्मिण्याश्च पुण्ये देशे काले बुद्धिपूर्वकव
धेनोर्ध्वं समद्विगुणसाहस्रप्रमाणलक्षं च यथाक्रमं दानं फलविशेषः स्याद्विंशत्यां तद्वद्वहीति दशवचनात् एवं मुन्यंतरोक्ता

प्रा. क.
५

नतो ब्राह्मणस्वामिक उत्पन्नमात्रगर्भवधे सपादैकविंशतिधेनवः गात्रावयवसंपन्नगर्भवधे सार्द्धपंचविंशतिधेनवः
सर्वगात्रसंपन्नचैतन्यहीनगर्भवधे षडोनत्रिंशद्देनवः चैतन्ययुक्तगर्भवधे चतुस्त्रिंशद्देनवः क्रमेणैवं क्षत्रियस्वामिकवधे
पञ्चदशाष्टादशैकविंशतिचतुर्विंशतिधेनवः क्रमेणैवं वैश्यस्वामिकवधे दशद्वादशचतुर्दशषोडशधेनवः एवं शूद्रस्वा
मिकवधे पंचषट्सप्ताष्टौधेनवः कैवर्त्तयधमशूद्रस्वामिकवधे सार्द्धधेनुरिदं तु ज्ञानतः अज्ञानतः सर्वत्रार्द्धमिति अत्यंतस्त्रिंशः ज्ञातो न्मत्ताः त्वं तव्याधिपीडितांधवाला नमोरूढानां हनने पादप्रायश्चि
त्तमिति भवदेवः यथा ब्राह्मणस्वामिकगोवधे सपादचतस्रोधेनवः क्षत्रियस्वामिकवधे तिस्रोधेनवः वैश्यस्वामिकवधे
द्वेधेनू शूद्रस्वामिकवधे धेनुरेका अधमशूद्रस्वामिकवधे र्द्धधेनुरिति इदं तु ज्ञानतः अज्ञानतः र्द्धमिति ब्राह्मणस्वामिकग
र्भपातने यदि गो जीवति गर्भमात्रपाते भवति तदा ज्ञानत उत्पन्नमात्रगर्भपातने सपादचतस्रोधेनवै अवयवनिष्पन्न
गर्भपातने सार्द्धौधेनवः सर्वगात्रनिष्पन्नचैतन्यरहितगर्भपाते पादोनत्रयोदशधेनवः चैतन्ययुक्तगर्भपातं सप्तदशधेन
वः क्षत्रियस्वामिकवधे तिस्रः षट्पदवद्वादशधेनवः वैश्यस्वामिके तु द्वेचतस्रः षडष्टौधेनवः शूद्रस्वामिके तु एकद्वित्रिचतु
र्धेनवः अधमशूद्रस्वामिके तु भर्द्धैकसार्द्धधेनवः अज्ञानतः सर्वत्रार्द्धमित्याहुः एवं द्वाभ्यामेकहनने यद्वधेयत्प्रायश्चित्तं तत्प्रा

गम
५

द्वादशधेनवः अज्ञानतः सर्वेषामर्द्धमिति ज्ञानकृतवैश्यस्वामिकैकहायनीवधेद्विधेनवः द्विहायनीवधेचतस्रोधेनवः
त्रिहायनीवधेषट्धेनवः चतुर्हायनीवधेः शौधेनवः अज्ञानतः सर्वेषामिति ज्ञानतः शूद्रस्वामिकैकहायनीवधेधेनुरे
काद्विहायनीवधेद्विधेनूत्रिहायनीवधेप्राजापत्यः पादः द्विहायनीवधेद्विपादः त्रिहायनीवधेत्रिपादः चतुर्हायनीवधेप्रा
जापत्यम् एतदज्ञानतः ज्ञानतोद्देगुण्यैबोध्यम् चतुर्हायनीवधेयादृशंप्रायश्चित्तं ज्ञानतो ज्ञानतोऽक्तमिति वृद्धातिक्ता
शातिरोगिणीचेत्तदर्धम् अथबुद्धिपूर्वकैकप्रयत्नतः जनितवद्धेकहायन्यादिगोवधप्रायश्चित्तं तत्र ब्राह्मणस्वामिकवद्धे
कहायनीवधेसार्द्धशौधेनवः द्विहायनीवधेसप्तदशधेनवः त्रिहायनीवधेसार्द्धपञ्चविंशतिधेनवः चतुर्हायनीवधेचतु
स्त्रिंशत् अज्ञानतोर्द्धसत्रियस्वामिकविषयेक्रमेण षट्द्वादशाष्टदशचतुर्विंशतितमः वैश्यस्यामिकेचतुरष्टद्वादशषो
डशः शूद्रस्वामिकेद्विंशतुः षडशौ अधमशूद्रकैवर्त्तदिस्वामिकेएकद्वित्रिचतस्रः अज्ञानतोर्द्धमूहनीयमिति तथाबहुक
र्त्तकैकहायन्यादिवधेपादः पादः प्रतिपुरुषेणकर्त्तव्यः अज्ञानतोर्द्धमूहनीयंक्रमकृतेतुव्यापारेभेदान्नं त्रानङ्गीकाराच्च प्रा
यश्चित्तावृत्तिरितिगर्भिणीकपिलाहोग्नी होमधेनुवधेद्देगुण्यप्रायश्चित्तस्य यथाज्ञानो ब्राह्मणस्वामिकगर्भिण्यादिव
धेचतुस्त्रिंशद्धेनवः क्षत्रियस्वेचतुर्विंशतिर्वैश्यस्वेषोडशशूद्रस्वेष्टौ अधमशूद्रस्वेचतस्रोधेनवः अज्ञानतोर्द्धस्मार्त्ता

प्रा-क कृतिभूतयोरित्यर्थः बहुभिरेकस्यागोहननेयत्रयद्विहितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं प्रत्येकं करणीयं यथा संवर्तः एका चेद्बहुभिः का
 ८ पिदैवाहव्यापादिता भवेत् पादं पादञ्च हव्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् अत्रैका चेदित्युपलक्षणम् द्वयोर्वहूनां चहनने प्रतिपुरु
 षपादद्वयादिकं इदं मज्ज्ञानतः कामतश्चैह हूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषः संपूर्णप्रायश्चित्तं एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्तद्विगुणो
 ह्मद्विप्रत्येकं द्वैगुण्यदर्शनात् पशुवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति न्यायात्प्रायश्चित्तं करणीयमिति मित्याशयास्मात्तौल्यकाधिकाना
 मेकप्रेयन्नेन बहुभिर्वधे व्यापन्नानां बहूनामिति पूर्वोक्तवचनादेकैकपुरुषस्य द्विपादं कृत्वा प्रायश्चित्तं प्रयत्नभेदे तु गोघ्नवदि
 स्थनेन तत्र ताया अभावान् प्रतिपुरुषं पादद्वयावृत्तिरित्याहुः दैवादिति विशेषणादकामकृते इदं कामकृते द्वैगुण्यमिति बहु
 भिरित्युपादानात् द्वाभ्यां हनने तु संपूर्णप्रायश्चित्तमिति स्मार्ताः अन्यतपीदितमरणावस्थापन्नोन्मत्तादिगोवधे यथोक्तप्रायश्चि
 त्तपादे मनुवचनमाह भवदेवः क्लान्तमनुन्मत्तं प्रमत्तं व्याधिपीडितम् अंधबालं तमोरुद्धं हत्वा पादं सप्तचरैदिति अथैकहा
 यन्यादिक्रमेण संक्षेपतः प्रायश्चित्तधेयुर्निर्णयः अत्र ज्ञानरुतब्राह्मणस्वामिक एकहायनीवधे सपादचतस्रो धेनवः द्विहाय
 नीवधे च सार्धाष्टधेनवः त्रिहायनीवधे त्रिहायनीवधे च त्रयोदशधेनवः चतुर्हायनीवधे सप्तदशधेनवः अज्ञानतः सर्वेषामर्द्धमि
 ति ज्ञानतः क्षत्रियस्वामिकैकहायनीवधे तिस्रो धेनवः द्विहायनीवधे षट्धेनवः त्रिहायनीवधे नवधेनवः चतुर्हायनीवधे

राम
 ८

मेण एकद्वित्रिपादसंपूर्णप्रायश्चित्तमुक्तं स्मार्तैः तदनुमोदितमिति अतिवृद्धादिवधेर्द्वैप्रायश्चित्तमाह वृहस्पतिः अतिवृ
 द्धमतिकृशमतिबालाचरोगिणीं हत्वा पूर्वविधानेन चरेद्द्वैव्रतं द्विजः पूर्वविधानेन मन्वायुक्तत्रैमासिकादिना अतिवृद्धा
 तृणच्छेदनासमर्था अतिकृशा दोहनवाहनायोग्या अतिबालादिवर्धया यथा द्विगः वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबालाद्विवा
 र्षिका भतः परंतु सागोः स्यात्तरुणी दंतजन्मनि अतएव वक्ष्यते द्विपादमुद्दिहायने एतेन संपूर्णव्रतमुक्तं तत्पुष्टिना रुण्यादियुक्तायां
 गविवोद्व्यम् अथैकहायन्यादिवधे प्रायश्चित्तमाह वृहस्पतिः एकवर्षगविहते कृच्छ्रपादो विधीयते अबुद्धिपूर्वपुंसः स्याद्विवा
 दस्तुद्दिहायने त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् अतः परंचतुर्थहायनादावित्यर्थः इदमपि प्रायश्चित्तं लाघवेनावुद्धि
 पूर्वकाधमशुद्धस्वामिकगोवधविषयमिति श्रुत्वा पाणिः तेन यन्त्वामिकगोवधेयप्रायश्चित्तं ज्ञानकृतेऽज्ञानकृते वा तस्यैव पादा
 दिकमूहनीयमिति स्मार्तैः न स्पष्टीकृतं एकप्रयत्ननियन्नेव हनागवां वधे गुर्वेकपापजनकत्वात् प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं न तत्र तत्र
 तापापभेदाभावादिनियथासंवर्तः व्यापन्नानां बहूनां च वधने रोधने पिवाभिषड्मिथ्योपचारे च दिगुणंगोव्रतंचरेत् बहूनामे
 कानामिति स्मार्ताः अपिशब्दाद्बृहदादिपरिग्रहः क्रमकृते तु प्रयत्नभेदात्प्रायश्चित्तावृत्तिः स्यादेव यथोपपातकानुवृत्तौ यमः
 गोघ्नवद्विहितः कस्यश्चाद्वायणमथापि वा अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् तयोर्गोवधतदन्योपपातकयोः प्रकृतिरिति

प्रा.क.
९

त्येनक्रियेरन् तेनगौर्विकल्पकत्वेनहिरण्या दिक्मुक्तंनतुगोमृत्येनेत्याहुः यत्रदानेन्विदंलेख्यं पूर्वदिनेसशिववपमं कृत्वाष्ट-
तंभाश्यउपोष्यपरदिनेस्नानादिकंविधाय ॐ अद्येत्यादिब्राह्मणस्वामिकगोज्ञानकृतसाक्षाद्वधजनितपापक्षयकामस्त्रेमा-
स्रिकव्रतानुकल्पसप्तदशप्राजापत्यानुकल्पसप्तदशधेनुमृत्यलभ्यकांचनमग्निदैवतंब्राह्मणायाहंददे इत्यनेनोत्सृज्यदद्या-
त्ततः संप्रदानायवृषभैकादशगास्तन्मृत्यंवादत्वाच्छिद्रावधारणंकुर्यात् प्रायश्चित्तानंतरंपार्वणविधिनाश्राद्धंकर्तव्यमैक्ष्य-
दानंवाकर्तव्यम् अमुकस्यमतमेतदित्यत्स्वामिकेगोवधेयस्यायश्चित्तंतत्स्वामिकगर्भिण्यादिवधेद्विगुणंप्रायश्चित्तमाहृ-
हस्यतिः गर्भिणीकपिलांदोग्ध्रांहोमधेनुंचसुब्रतांदण्डादिनापातयित्वाद्विगुणंगोव्रतंचरेत् दोग्ध्रीवहूक्षीरांगर्भिणीमात्रव-
धेप्रायश्चित्तद्वैगुण्यमितिशूलपाणिभट्टदेवसंमतंस्मार्तस्मृत्युक्तायावधेसंपूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं अन्यकृ-
त्यन्नादिभेदेनपादपादद्वयपादत्रययुक्तसंपूर्णप्रायश्चित्तंयथावृद्धमनुः गवान्निपातनेचैवगर्भनाशोभवेद्यदा एकैकंतु-
चरेत्कृच्छ्रंयथापूर्वयथापरम् कृच्छ्रपतं संपूर्णव्रतपदंतदेवपुनर्विशदयतिपादमुत्पन्नमात्रितुहोपादौगात्रसंमितेपादौ-
नंकृच्छ्रमाचष्टेहत्वागर्भसंचेतनम् अंसप्रत्यङ्गसंपूर्णगर्भंचेतः समन्विते द्विगुणंगोव्रतंकुर्यात्प्रायश्चित्तंविशुद्ध्यदत्या-
हुः भवदेवस्तुहत्वागर्भमचेतनमित्यंतंयदित्वायदितिलगुडादिद्यानेनगौर्जीवतिगर्भमात्रपातोभवतितदोत्पन्नगर्भादिक-

गम
२.

निचतस्त्रो धेनवः तन्मूल्यानि द्वादशकार्षापणावात्रयः कल्याणतज्ज्ञानकृते अज्ञानकृते प्राजापत्यद्वयं अत्र सामान्यतः स्मृतादीना
 मर्द्धप्राप्तौ यज्ञोवधे पुनरुपादाने तद्वात्सल्येण क्षत्रियविशंतुल्यं प्रायश्चित्तं शूद्रवानकस्त्री वृद्धानामर्द्धज्ञापनार्थमिति शूत्रपाणिः ए
 कस्योभयादिधर्मवत्वे पाद इति भवदेवेन तु विप्रेतुमकलं देया पादो न क्षत्रिये मतं वैश्येर्द्धे पादशेषं तु शूद्रजातिषु कल्प्यत इति वृ
 हस्पतिविष्णुवचनाज्ञोवधे पादहानिरुक्ता गोघ्न इति यस्य व्यापारानंतरं कारणांतरमनपेक्षकालांतरे वागवां प्राणवियोगे भ
 वतिसोपि साक्षाद्गोघ्नः ज्ञानकृतत्वं गां हन्तीति कामनया हननमज्ञानकृते च तत्तदर्द्धमिति प्रायश्चित्तानंतरं पार्वणविधिना आ
 र्द्धकृते न्यमक्रियते आह मे तत्तु ब्राह्मणानां च भोजनम् शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वै न ते यमनीषिभिरिति भविष्यपुराणात् ब्रतं गोस्वा
 मिने मृत्युं प्रतिरूपं वादत्वा करणीयम् आदौ गोपतये दद्याद्गोमृत्युं साधुकल्पितम् यथोत्पन्नेन तस्यास्तु चर्मणा च चविग्रह इति
 ब्रह्मपुराणात् प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं प्रदापयेत् तस्यानुरूपं मृत्युं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुरिति पाराशरीयात् उत्सर्गस्तु ॐ
 अथेत्यादि ब्राह्मणस्वामिकगोज्ञानकृतमाक्षादधजनिता पपक्षयकामोमनूक्तत्रैमामिकब्रतानुकल्पसप्तदशप्राजापत्यानु
 कल्पसप्तदशधेनुमृत्युलभ्यकोचनमग्निदेवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणायां हृददे मृत्युकांचनपदप्रयोग इति शूत्रपाणिः ॥
 स्मार्त्तास्तु यत्र यद्व्यतत्र तन्नामोत्तिष्ठस्य देयम् हिरण्यं गोर्वासोऽश्वो भूमिस्तिनाष्टतमन्नमिति देयानि एतान्येवानां देशे ब्रि

प्रा. क.
६

सेतुसविप्रान्भोजयेत्तद्दिनः भुक्तवत्सुतुविप्रेषुगोप्रदद्याद्विचक्षणं गवामभावेदातव्यं तन्मृत्युं तु न संशयः अथ क्षत्रियस्वामिकाय गो
ज्ञानेन कृतसाक्षादधेतु देवतः षण्मासान् चर्मणा परिवृतो गोप्रासाहारे गोव्रतोपवासी गोभिरेव संचरन् प्रमुच्यते गोप्रासाहारे गो
प्रासहर्ता तेनात्र षण्मासिकं ब्रतं द्वादशप्राजापत्यानि द्वादशधेनवस्तन्मृत्यानि षट्त्रिंशत्कार्षापणावाचत्वारः कल्याः दक्षिणाय
थाप्यं किं देयेति शूलपाणिः भवदेवेन तु वृषहंता वृषभं स्त्री गवीहंता गर्भपतनशीलाङ्गादक्षिणान् दद्यात् वृषावौहतौ दद्यातामिति
कर्तव्यमिति द्वादशादित्युक्तमिति वस्तुतस्तु यद्यप्यत्र दक्षिणान् श्रूयते तथापि ब्राह्मणस्वामिकव्रतात्तत्तदधेनूहीनत्वाद्द्वषभशून्यादश
गवः प्रतीयन्ते अन्यथा ज्ञानकृतवैश्यसंबन्धिगोवधेनौ दक्षिणायाज्ञवल्क्येनोक्ता अत्र न किंचिदिति विषमशिष्टत्वापत्तेः एतद्ज्ञा
नकृते अज्ञानकृते तद्द्वैवैश्यसंबन्धिगोवधेतु याज्ञवल्क्यः पंचगव्यं पिबेद्गोमाममासीत संयतः गोसुखं संहोतु गामी गोप्रदानेन
शुद्ध्यतीति गोमतीं च जपेन्नित्यमिति शातादपेनाधिकमुक्तम् अत्र मासव्रतं चत्वारि प्राजापत्यानि च तस्त्रोधेनवस्तन्मृत्यानि द्वाद
शकार्षापणावाचत्वारः कल्याः दक्षिणाधेनुरूपा गौरिति शूलपाणिः एतद्ज्ञानकृते ज्ञानकृते तु तद्वैगुण्यमिति पंचगव्यं यथा गोश
कृतद्विगुणं मूत्रं घृतं दद्याच्चतुर्गुणं क्षीरमष्टगुणं प्रोक्तं पंचगव्ये तथा दधिनयाष्टगुणम् शूद्रस्वामिकगोवधे विश्वामित्रः कृच्छ्रास्तु
चतुरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके अमत्या तु दयं कुर्यात्तद्द्वैबालवृद्धयोः स्त्रीशूद्रयोरेव मेतदधेनूचैव न संशयः अत्र चत्वारि प्राजापत्या

गम
६

प्रकीर्तितः एतत्सहस्राध्यसाहोपवास्तुत्यत्वेनात्र द्वादशपणादिति अथ ब्राह्मणस्वामिकचतुर्हीयन्यादिकज्ञानकृतमाक्षाहो
 वधे ब्रतमाहमनुः उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासंयवान्निर्बेत कृतवापो वसेन्नोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः चतुर्थकालमश्रीयादक्षारत्नवर्णम
 तं गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वा मासौ नियतेन्द्रियः दिवानुगच्छेत्तागास्तुतिष्ठन् दूर्ध्वरजः पिबेत् शुश्रूषित्वानमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ति
 ष्ठतीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजे तीष्वप्यनु ब्रजेत् आसीना सुतथा सीनो नियतो वीतमत्सरः आनुरामभिः शम्भावाचौ रव्याघ्रादिभिर्भयैः पतितां पंक्
 तप्रां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् उष्णवर्षतिशीते वा मारुते वा तिवाभृशन् न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वानुशक्तिः आत्मनो यदि वा न्येषां गृहे
 क्षेत्रे स्नानेऽपि वा भक्षयन् नान्न कथयेत्पिबेत्तं चेव वत्सकम् अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति स गौहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपो
 हति ह्यभैकादशागास्तु दद्यात्सुचरितव्रतः अविद्यमाने सर्वस्व ब्रह्मणेभ्यो निवेदयेत् अत्र गोमूत्रेण यवा गृह्यतमिति गौतमसूत्रात्
 गोमूत्रेण मासयावकपानेन प्राजापत्यं ह्यमासद्वयम् चतुर्थकालभोजनेन त्रिंशतोपवासैः कृच्छ्रदशकं त्रिंशतानक्षाशनैः कृच्छ्र
 पंचकं संकल्पमिति त्वासप्तदशप्राजापत्यानि भवन्ति इत्युक्तं शतपाण्यादिभिः सवदेव भद्रस्तु द्वादशप्राजापत्यान्याह तेनात्र त्रैमासिक
 व्रतं सप्तदशप्राजापत्यानि सप्तदशधेनवः तन्मूलान्येकपंचाशकार्षापणावाचत्वारः कल्याः दक्षिणा च दृषभैकादशा गावस्तन्मू
 ल्यानि पंचदशकार्षापणावा देया इति अज्ञानाकृते तदद्वैसाहं गमिकव्रतादिकं गौरेकादक्षिणा देया इति यथा संवर्तः पूर्णोत्तमाः

प्रा-क
५

कदेवशर्मापक्षेवधजन्यपापशयकामोनक्तव्रतमहंकरिष्ये रूप्यमाषकदाने तु द्दं रूप्यमाषकं च द्रव्यं तं यथा नाम गोश्रा
यत्राक्षणायाहं दं मृत्युदाने तु द्दं रूप्यमाषकं मृत्युविष्णुदेवतमित्यादिदाने तु द्रव्यत्राक्षणं चादौ संपृज्यद्रव्यमात्रभ्यसंप्रो
क्ष्यदानं भर्चितमर्चिताय दद्यात् यथोक्तं दक्षिणां यथाशक्ति दक्षिणां वा दद्यादिति हाशीतसूत्रद्वयात् प्राजापत्यव्रतमाहम
नुदं द्दं प्रातस्त्रहं सायं च ह्रमद्यादयाचितं च हं परं चानाश्रीयात्प्राजापत्यं समाचरन् सायं द्वाविंशतिर्ग्रीसाः प्रातः षड्विंश
जिस्तथा अयाचितं चतुर्विंशः परं चानाशनं स्मृतं कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् एतद्वा संविजानीयाच्छ्रद्धार्थं
कायशोधनं प्राजापत्यव्रते षडुपवाससंपयस्विनीधेनुदानसमानं च वाचिकम् तथा मत्यादीनभिधाय मनुः भुक्त्वा वा
न्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं च हं मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रे तो विष्णुमूत्रमेव चेत्यत्र षडुपवासे वक्तव्ये प्राजापत्यविधानादिति ध्या
नुदानं च समानं च षडुपवासं कार्षीपणत्रयं संकल्पनादिति पादो न कृच्छ्रमाह शंखः द्दं प्रातर्द्वाहं सायं च ह्रमद्यादयाचितं
च हं परं चानाश्रीयात्प्राजापत्यं समाचरन् अत्र साहोपवासचतुष्टयं संकल्पनेन चतुःपणाधिककार्षीपणद्वयं कृच्छ्राद्दं व्रतमा
हापस्तंबः सायं प्रातस्तथैवेकं दिनद्वयमयाचितं दिनद्वयं च नाश्रीयात्कृच्छ्राद्दं मभिधीयते एतद्दिने षडुसाध्यं मुपवासत्रय
संकल्पनेन साहो कार्षीपणं तुल्यमिति पादकृच्छ्रमाह याज्ञवल्क्यः एकभुक्तेन तथैवायाचितं न चोपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः

राम
५

णव्रतमाह्वारितः केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् द्विगुणे च व्रते चीर्णे द्विगुणादक्षिणा भवेत् वपनं च द्वादशा-
ध्वं व्रते कार्यम् द्वादशाहे संपूर्णं वपनमिति पैठीनर्षिः न्यूने त्वाह संवर्तः नखानां छेदनं पादे द्विपादेषु श्रुणः स्मृतं त्रिपादेषु शि-
खावर्जं सशिखं चततः परम् वपनादिकं धेनुदानादावपितुल्यन्यायादिति ज्ञेयम् सशिखवपने तु सदा बद्धशिखेन चेत्यस्य
गायत्र्या तु शिखां बध्वा नैर्ऋत्या ब्रह्मरंभ्रतः जुटिकां च ततो बध्वा ततोः कर्म समाचरेत् इति ब्रह्मपुराणस्य च बाधो न दोषाय
नैमिषिकेन नित्यबाधस्य फलचमसादौ संगृहीतत्वादिति अष्टमो चतुर्दशीभिन्नकाले प्रायश्चित्तमाह व्यवहारचिंतामणौ व्या-
सः नाष्टम्यां चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् इति चतुर्दश्यां संकल्प्यामावास्यायां कार्यमिति शिष्टाचारः अथ व्रतनिर्णयः
दिवा द्विलंघ्यरात्रेः सार्द्धं प्रहराभ्यंतरे परिमितभोजनरूपं नक्तव्रतं तदशक्तौ रूप्यमाषकं दातव्यं पक्षिवधेन तं रूप्यमाषकं वा
दध्नादिति हागितसूत्रात् रूप्यमाषकं च रक्तिकाद्वयमाह मनुः दैर्घ्यात् न लेसमधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः तदभावे तन्मूल्यं दा-
तव्यं धेनोरभावे दातव्यं नुत्यं मूल्यं न संशयः इत्येकत्र दृष्टत्वादप्यत्रापि तथा कल्प्यते उपवासव्रतं नक्तत्रयेण समं दिवा भोज-
नरहितस्य रात्रिषु पण्ये क्लेशवैगुण्यात् तदशक्तौ रूप्यमाषकं त्रयं तन्मूल्यं वा अष्टौ पणा देयाः अत्युत्कृष्टं रजतं त्रिमाषकं स्पष्ट-
पणाष्टकं लभ्यत्वा देवं द्वितीयोपवासादौ तथा बोध्यं विशेषाश्रवणादिति शूलपाणिः वाक्यं तु ॐ अद्येत्यादि अमुकगो-

श. क.
४

णिकागावोदृषभः षट्पुराणकइतिवचनात् प्रसिद्धवचनानुसारेण व्यवस्था श्रेयसीति प्रतीमः अथ प्रायश्चित्तपूर्वकं हस्त्यंशं
स्वलिखितौ वाप्यकेशनखान्यूर्वे घृतं प्राश्य बहिर्निशि प्रत्येकं नियतं कालमात्मानो ब्रतमादिशेत् वहिर्नगरे प्रत्येकं नियतं कालं
विभवे ब्रतकालसंख्याः संकल्पवाक्ये उल्लेखनीया इत्यर्थः निशि निशामुखे ब्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शनादितिलघुहा
सिद्धं कवाक्यत्वात् तेन प्रायश्चित्तपूर्वदिने केशादीनि वापयित्वा घृतं प्राश्य प्रदोषे संकल्पः कार्यः मुण्डनं च महापातकगोवधाया
तिरिक्ते विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नास्ति विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यवे केशवापनम् ऋते महापातकिनो गोहंतुश्चावकीर्णिनः इति मि
ताक्षरीयात् स्त्रीणां मुण्डने विशेषमाह पराशरः वपनं नैव नारीणां नानुब्रज्या जपादिकम् न गोश्लेषयनं कार्यं न च दध्युगवाजि
नं सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदंगुलिद्वयं सर्वं वै वहिनारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् सर्वत्र प्रागुक्तं महापातकादिपरम् अत्र
नारीपदं विधवापरम् सधवाया अंगुलिद्वयच्छेदने हि मुण्डननिषेधमाह पारिजातधृतवचनम् सधवानां तु नारीणामनंका
गुणमवेदा केशसंवरणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते हि ज्ञातमै अत्र विधवाया वपनं सधवाया अंगुलिद्वयच्छेदने यत्केनचिदुक्तम् तत्पराशरी
यद्विस्तीर्णवचनशेषाद्भोजनवलोकनेनेति हेयं अबुद्धा हेयमित्युक्तम् यासां केशधारणे विधानं तासां मेवांगुलिद्वयच्छेदनं उभयोर्मु
ण्डनापवादत्वात् पूर्ववचनीयनारीपदं सधवापरमिति बोध्यं विधवायाः केशधारणे विधानाभावात् केशधारणं छायां हि

राम
५

शूद्रस्य मृगपानस्यानेन ब्राह्मणागमनंतस्य मृगपानेन नित्याभावात् स्नेहब्राह्मणस्य मिकाशीतिरक्तिकामितहेमः गुर्वङ्ग-
 र्वैवर्णोर्त्तमवर्णीयाविमाता नवधासंमर्गमाहवृद्धपतिः एकशय्यासनं पंक्तिर्पोण्डं प्रक्षोन्नमिश्रणम् याजनाध्ययनं योनिः
 सहभोजनं नवधासंकरं प्रोक्तो न कर्तव्यो धर्मः सहभोजनं दः याजनं योनि संवत्सः स्वाध्यायं सहभोजनम् कृत्वा मयः यतं तेनेप
 तितेन न संशयः याजनं श्रौतयाजनं सहभोजनं मेकं प्रयोजनं तथा आलापाद्वात्रस्य गोत्वाध्यायात् सहभोजनात् सहशय्याम
 नात्यानात्यापं संक्रमते नृणाम् सहभोजनं मेकं पंक्तिभोजनपानस्य आलापादस्तु संवत्सरेण पातकित्वं संपादकत्वं संवत्सरेण पात
 निपातितेन सहाचरन्निति विष्णुवचनात् लघुसंमर्गश्च अतिपातकमाह विष्णुः मातृगमनं ददितृगमनं मृगगमनमित्यतिपातका
 नि मृगपुत्रवधूः अथ धेनुमृत्युनिर्णयः तत्र संवत्सः प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् यस्मिन् धेनोर्भावदातव्यं तुल्यं मृत्युचसं
 शयः अत्रोत्तममध्यमाधमभेदेन मृत्युमाह षड्विंशमते धेनुः पंचभिर्गव्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका कार्षापणौकमृत्पाहिदरिद्रा
 णां प्रकीर्तिता कार्षापणः षोडशपणाः कात्यायनः द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिको मजः धेनुमृत्यु कार्षापणत्रयं संवत्स
 गोर्धेनुरित्यर्थः गोमृत्यु कार्षापणं कात्यायनधिकारे स्मृतिः गोः षोडशपणात् त्रैमानवाः संति निधेनाः हिर्द्वैतौ वृषभमृत्यु पंच
 कार्षापणा इति शलपाणि लिखितं न किंतु धेनुसंकलने परंतीति कृत्वा लिखितवचनं तत्र षट्कार्षापणा इति यथा दृश्यं

या-क-
 3. स्थापितं फलमृत्तादिभ्यर्धमन्यापचयेवैकल्यविष्णुः यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम् अथोपपातकमाह मनः गोवधोयास्यस्य ज्यपा
 रदार्श्यात्मविक्रयाः पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायाग्नौः सुतस्य चापरिवित्तिता नृजेनैव परिवेदनमेव चतयाहीने च कन्याया
 रेव च याजनम् कन्यायादूषणं चैव वार्दुपित्वं व्रतच्युतिः तडागारामदाराणामप्यस्य च विक्रयः ब्राह्मणावाधवत्यागो भृत्या
 न्यापनं तथा भृताच्चाध्ययनादानमपुण्यानां च विक्रयः सर्वकारेष्वधीकारे महायत्रप्रवर्तनम् हिंसावर्धनां स्यात् जीवाः भिक्षा
 मूलकमेव दंधनार्थमशुक्लानां वृक्षाणामवपत्तनम् आत्मार्यं च क्रियारंभो निर्दिताच्चादनं तथा अनाहिताग्नितास्तयमृणानां च
 नृपक्रिया असंख्यस्त्राधिगमनं कौशिल्यस्य चाक्रिया धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् स्त्रीग्रहविद्वशत्रवधोनास्ति
 कंचोपपातकम् परिवेदनमेव चेति चकागलकन्याया अपिमूलकमेव शीकरेणाच्चादनकरणम् क्रियारंभ आत्मार्यपाकारंभः
 नास्ति कंच नास्ति परलोकद्वयवसानम् अथोपपातकमाह विष्णुः पितृपितृव्यमातामहमातुलश्च शूरुपपत्न्यभिगमनं पितृव्य
 समावृष्टसंगमनं च श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमपि पितृभिगमनं स्वसुसख्याः संगोत्रायाः उत्तमवर्णाया अंत्यजायाः कुसारायां ज
 स्वसुसख्यां शरणामतायाः प्रव्रजिताया अभिगमने निषिद्धायाश्च पितृपत्नीविमातागंतारमपेक्ष्य हीनवर्णा अंत्यजात्रिवर्गजो लोक
 मार्गकल्पकन्या महापातकमाह मनः ब्रह्महत्यासुरोपासनं स्तेयं गुर्वङ्गनागमं पितृपातकान्याहुः संमर्गश्चापि तेः सह

गम
 3

तेयददिष्टमज्ञानकृतेतदर्थंप्रायश्चित्तं स्यादकामकृतं यत्तद्विगुणंबुद्धिपूर्वकं इत्याशावचनात् कच्छासुचतुरः कुर्यात्
वधेयोरुपूर्वकेश्रमत्यानुदयं कार्यं तदर्थं चालवृद्धादिरिति विस्वामित्रवचनात् एकत्रेतिर्णीतः शास्त्रार्थोवाधकविना परत्रा
पीतिभ्यश्च त्रिविधपापोत्यतिकारणं यथामनुः अकुर्वन्निहितकर्मनिन्दितं च समाचरत् प्रसज्यश्चन्द्रियार्थेषु श्रमश्चिती
यतेनहः नन्विन्द्रियार्थप्रसंगस्य कथं पृथगुपादानं इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतदतिमनुना तस्य निषिद्धत्वादिति चेत्स
त्यम् इन्द्रियार्थप्रसंगेनात्र दंशाभिशापावुपलक्ष्यं तेताभ्यां दृश्यमानाभिशाप्यमानयोः पापमुत्पद्यते यथामनुः श्वश्रुगालरव
रैर्यो ग्राहकव्याद्विरेवचनराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यतीति येहीनसिः अंनृतमभिशाप्यमानः कच्छं मासं कच्छं समाचरेत्या
नकं पुनहापातकेषु द्विमासमिति त्रिविधान्येसानि। जातिभंशकरसं करीकरणं पितृकरीकरणमलावहप्रकीर्णोपपातकानु
पातकं पुनहापातकातिपातकानि जनयंति न वविधानि। यथामनुः ब्राह्मणस्य रजः कृत्वा प्रातिरध्रेयमद्ययोः जैह्वपुंसि च
मैथुन्यं जातिभंशकराणि च। रजः कृत्वा पीडाकरणम् अघ्रेयं लसुनादिजैह्वमित्रैर्कोटित्यम्। स्वरोष्ठाश्वमृगेभानामजाविकृत
धस्तथा संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च निन्दितेभ्यो धनादाने वाणिज्यं च द्रुमसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यं च भ्रा
षणम्। कृमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम् फलैधः कुसुमस्तेयमधर्म्यञ्च मलान्नद्वयं कृशानगतं मद्यपानमसुष्यं दुष्य-

भा. क. २ अनुग्रहः कार्यस्तथा वैशिशुवद्वयोः अतो न्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहो भवेदिति पाराशरीयाश्च अनुग्रहादेव विदुषा दमृतं प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् तस्मात्कृच्छ्रमथाप्यर्द्धपापं वापि विधानतः ज्ञात्वा वलानुलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति हारोक्तं कृच्छ्रपापं जहत्स्वार्थलक्षणया पादोन कृच्छ्रमपि ज्ञेयम् यद्वर्णयत्प्रायश्चित्तं तद्वर्णे बालवृद्धस्त्रीरोगिणान् दर्दं प्रायश्चित्तं मशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः प्रायश्चित्तार्द्धमर्द्धेति स्त्रियोरोगिण एव चेति विष्णुपुराणात् अत एकस्योभयोरप्येव धर्मत्रयवत्त्वेपि वा पाद प्रायश्चित्तम् अनुग्रहे पादं वेति वा शब्दस्यैव कारणत्वादिति मिताक्षरातः अर्द्धमेव भवेत्सुमांशुरियं तत्र योषितामिति अत्रो नषोडशवार्षिकं वा तद्वर्द्धं संपूर्णं प्रायश्चित्तं ऊनैकादशवर्षीयस्य बालस्य पंचवर्षीयस्य पादं प्रायश्चित्तं पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः पुरितिविष्णुवचनात् ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षाधिकस्य च चरेद्गुरुः सुतद्विधाय प्रायश्चित्तं विशुद्धयेत्यनेन स्वयमशक्तौ प्रतिषेधो द्वारपि प्रायश्चित्तं करणीयम् पंचवर्षमध्यं तु प्रायश्चित्तं न करणीयम् तस्मात्तत्र तस्यास्मना पराधेन पातकम् न चास्मादर्थोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते इत्यंगिरो वचनात् यत्तु चतुर्थोदकमर्द्धमस्य मंत्रादिवहि शिशोर्व्रतं प्रकुर्वन्निगुरुसंबन्धिवांस्त्वाङ्गुलिं तत्र हस्तपुराणे पंचवर्षे व्रततिथ्यानंतत्सापनाशकान्तिरिति परमतो न विरोधः ज्ञानाज्ञानकृते पापेयत्रयदेवोक्तम् तत्र तत्र करणीयम् यत्राज्ञानकृते यद्विदुषाज्ञानकृते तत्र तद्विदुषाज्ञानकृते

राम
२

अध्यप्रायश्चित्ताकरणे द्विगुणं प्रायश्चित्तमेव त्वगभिः प्रोक्तं दृष्टम्यद्विगुणादय इति मन्वेत्तनात् कालातिरेके द्विगुणं प्रायश्चित्तं
मात्रेण द्विगुणं गजदंडं च दत्वा शुद्धिमाप्नुयात् इति द्वेवृत्तीयाच्च अत्र संवत्सरमध्ये कालातिक्रमप्रायश्चित्तकरणे भागद्वयक
मेण संवत्सरगणनक्रमेण प्रायश्चित्तमिति वदन्ति प्राचीनां जिज्ञासूनां प्रायश्चित्ताकथने चित्तस्य विपश्चितो दोषः आतीना
याचमानानां प्रायश्चित्तानिये द्विजाः जानंतो न प्रमदन्ति तेषां हि दोषभागिन इति गिरिवचनात् शत्रियादौ प्रायश्चित्तकथने ब्राह्म
णं मंतरितं कृत्वा कथनीयमन्यायतो मार्गमाणस्यः शत्रियादः प्रणामिनः अंतर्ग्राह्यं कृत्वा व्रतमेतत्समादिशेत् इत्यंगिरो व
चनात् गुरुपापे च तद्यु प्रायश्चित्तं तद्युपापं गुरुप्रायश्चित्तं न वक्तव्यम् पापे गुरुणि गुरुणि स्वत्यान्यस्ये च तद्विदः प्रायश्चित्ता
निर्भयजगुः स्वापं भुवादय इति विष्णुवचनात् अन्यथा हि महाबाहो न घृणामुपदेशतः गुरुणा मुपदेशो हि निः प्रयोजनस्तु
व्रजे इति भविष्यपुराणाच्च प्रायश्चित्तप्रदाने यथोक्तं वाच्यं न भूस्नेहादिना नुग्रहः कार्यः तद्यथा लोभाद्वयदिवास्नेहादौ
हादज्ञानतोपि वा कुर्वन्त्यनुग्रहं येन तत्पापं तेषु गच्छतीति पागशीयात् शास्त्रे प्रायश्चित्तमुदाहृत्य दुर्बलत्वादिना नुग्रहः
कार्यः कृत्वा पूर्वमुदाहरं यथोक्तं शास्त्रवेदिभिः पश्चात्कार्यो नुसारेण शक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहमित्यंगिरो वचनात् कार्यानुसारेण दुर्बलत्वादिना नुग्रहे

आ. को
१

॥ श्रीगणेशायनमः नत्वा कृष्णपदद्वन्द्वनिर्णयो मुनि संमतः प्रायश्चित्तकदंबानां गोपालेन वितन्यते १ अथ प्रायश्चित्तं
यः तत्र हारीतः प्रयतन्वा दोषचित्तमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तं तत्र वाशदणवकाराणि वास्यादिकृत्योऽपमत्तं वाशे
च समुत्पद्यति विश्वदर्शनात् प्रयतन्वा यथाविधि अनुष्ठानात् उपचित्तं संचित्तमशुभमेव नाशयति न तु फलमाप्नु-
यति यत्कर्म तत्प्रायश्चित्तम् अशुभं पापं पापिनां तदुपदेशेन फलमाहांगिराः यत्पुण्यमुद्धते विप्रेभ्यः प्रमाणेन
नो विषु तत्पुण्यं तारिते पापात् प्रायश्चित्तेन स्तुत्या न वे धर्मशास्त्रमविज्ञाय प्रायश्चित्तं न वक्तव्यम् अवुद्धा धर्मशास्त्राणि प्रा-
यश्चित्तं वदंतिये प्रायश्चित्ती भवेत्पूतस्तत्पापं न च्छतीति शास्त्रात् पीयत न दर्चादि पूर्वकं कथितव्यम् अनर्चितैरनाह-
रपृष्टैश्चैव संसदि प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जलद्विरपि जल्पते इत्यंगिरो वचनात् पापिनां सचैलं स्नात्वा उपदेशं तोषयि-
त्वा सदसि स्पृष्टाभिधानं वक्तव्यम् सचैलं वाग्यते स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान्धरणीकृतः ॥
गार्ग्ये शिरसा चैव न च किञ्चिदुदीरयेत् इत्यंगिरो वचनात् तोषयित्वा हि ज्ञेयमान इति देवलीयाच्च यत्तु पापं तदव्यापये-
त्पापिदं बध्नेन तया वृषम् इति पाराशर्यवचनम् तन्महापातकादौ विपुलधनविषयम् निश्चितपापस्य भजेने सदस्यः
सत्यभाषणे च पापबुद्धिमाहांगिराः कृते निःसंशये पापेन भुंजीतानुपस्थितः भुञ्जीतौ वदयेत्यापमसत्यं सदसि

राम
१

॥ श्रीकाशीजीमेमहर्षापुराणासामाकीगलीश्रीपुतबाबूहरखचंदजीकेबाडेमे
दुर्गाप्रसादकटारेकेगणेशमंत्रालयमेंप्रायश्चित्तकदंबछापागयालिसासीताराममिश्रछापने
बालागोपालजिस्कोलेनाहोयउसेकुंजगलीकेपश्चिमफाटकपरदुर्गाप्रसादकेदुकानपरमिलेगा॥

